

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 67-90.

Geliş/Received: 31.12.2021

Kabul/Accepted: 04.04.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1051581

(Araştırma Makalesi/Research Article)

MODERN DÜNYA'NIN DEĞİŞEN KOŞULLARINDA OSMANLI KADIN HAREKETİNE GENEL BİR BAKIŞ*

AN OVERVIEW OF THE OTTOMAN WOMEN'S MOVEMENT IN THE CHANGING CONDITIONS OF THE MODERN WORLD

ÖZLEM BAYKAL**

ÖZ

16. yüzyıldan itibaren Batı'da ekonomik, siyasal, kültürel ve dinsel alanlarda yaşanan değişimler, kadınların toplumsal statüsünü değiştirerek, onların dünya ile bağlantılarını tekrar tanımlamıştır. Bu çerçevede sanayileşmeyle birlikte değişen koşullar, hayatı sadece fiziki olarak değil, düşünsel anlamda da etkilemiştir. Bu gelişmelerin yarattığı tesir kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiğine dair bir kadın hareketini başlatmış, dolayısıyla aydın erkekler ile kadınlar hukuki ve fiili engelleri geçersiz saymıştır. Aydınlanmanın da etkisiyle Avrupa'dan Osmanlı Devletine doğru akan, bir modernleşme hareketi başlamıştır. Bu bağlamda Türk kadını Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, Batı kadını paralelinde görünür hale gelmiştir. Özellikle İkinci Meşrutiyet; basın, edebiyat, meslek alanında ve cemiyet kurma faaliyetlerinde kadın hareketinin zirvede olduğu bir zaman dilimidir. Türk kadını, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları döneminde basın, edebiyat, cemiyet, askeri üretim ve sağlık çalışmaları gibi hemen her alanda aktif bir rol oynamıştır. Nitekim hem Batı hem de Osmanlı kadınlarının başlatmış olduğu dönüşüm hareketi, Birinci Dünya Savaşı ile kesintiye uğramıştır.

Anahtar Kelimeler: ABD, Avrupa, Aydınlanma Çağı, Kadın Hareketi, Modernleşme, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

In the West, the economic, political, cultural and religious changes that have taken place since the 16th century have changed the social status of women and redefined their connection with the world. In particular, the conditions brought about by industrialization affected life both physically and intellectually. These developments gave rise to a women's movement that strove for equal rights for women. In this way, intellectual men and women invalidated the legal and de facto barriers to women. With the enlightenment, a modernization movement began, flowing eastwards from Europe to the Ottoman Empire. Turkish women became visible during the Tanzimat and Constitutional periods, parallel to Western women. This was particularly true during the Second Constitutional Monarchy, when the women's movement was at its peak. Turkish women played an active role in almost every field, such as the press, literature, society, military production and health studies during the Balkan Wars and First World War. However, the transformation initiated by both Western and Ottoman women was interrupted by the First World War.

Keywords: Enlightenment, Europe, Modernization, Ottoman State, USA, Women's Movement.

* Bu çalışma "Fotoğraf Üzerinden Milli Mücadele'de Türk Kadını (1919-1922)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, obaykal@ankara.edu.tr, ORCID: [0000-0001-5087-4214](https://orcid.org/0000-0001-5087-4214).

Extended Abstract

In the 15th century, with the geographical discoveries and the widened knowledge of the world, many economic, political, and intellectual developments occurred in European countries. The developments in the field of production in particular stimulated the interest in the study of nature enabling nations to come to the fore. In the 19th century, the Ottoman Empire underwent a structural transformation in the political, social, economic, educational, legal and intellectual fields during the Tanzimat Period. Ottoman women were also affected by this. Some of the changes that the state implemented in the social sphere in order to maintain its influence in the framework of westernization are evidence of this. Although socially limited during this period, women were given the opportunity to receive education.

In addition, Ottoman women had the opportunity to express their long-standing problems and life expectations through the press and literature, especially during the process of change that took place in the Second Constitutional Period. A glance at the world from the 19th century onwards, shows that the changes in women's status occurred as a result of short periods such as wars, revolutions and social events, or as a result of long processes such as industrialization, urbanization, education and employment. The women's movement emerged as a rebellion against this lifestyle and the role patterns that society had imposed on them. In the spirit of the time, Ottoman women began to make themselves visible, such as in the press, literature, philanthropy, community work, and participation in conferences.

During the First World War, the Ottoman family structure also changed drastically, similar to Europe and the USA. During the war years, the decrease in the male population meant women entered the vacant job areas. Ottoman women had to work to support their family, and their role and social status in the family also changed as a result. On the other hand, women, who had previously only performed domestic duties, now had to work in the war industry.

While all of the men were sent to the front, women were busy with basic economic activities out of the home to provide for their families. They also contributed to the war effort by meeting the needs of the soldiers at the front, such as clothing, food and logistics. Therefore, it could be argued that the war conditions paradoxically endowed women with a liberating identity. In fact, Western and Ottoman women were equalized on a parallel axis within the scope of the responsibilities brought by the war. This is because although the First World War had ended for Europe and the USA, the period of independence that started with the Balkan War for the Turkish nation ended with the National Struggle. Therefore, while men and women in Europe began to return home, Turkish women and men remained active on the battlefield until the national struggle was successfully concluded.

Studies show that Ottoman feminism was influenced mostly by the spread of the intellectual movement of Western women to Ottoman women. In the Ottoman Empire, on the one hand, the loss of territory, conversely during the time period when the nationalist movements were active, women's movements started to rise. While the first-wave women's movement in Europe and the USA started in the Enlightenment period, women belonging to the upper class in the Ottoman Empire were later able to follow the developments regarding Western women, due to the education they received and the foreign languages they had learned. This article examines the years when the Ottoman state laid the foundations for modernization and progressed towards westernization. It focuses on the social, cultural, and economic activities of the Ottoman women's movement by reviewing books, encyclopedias, translated works and periodicals were reviewed. Within the scope of the purpose and limitations of the current study, the basic data of the interaction with the Ottoman and Western women are presented via an examination of the written literature.

Giriş

Kadın hareketi, çıkış noktası açısından bir özgürlük ve eşitlik hareketidir. Hareket; toplumun özgürleşmeye, bireyselleşmeye başladığı, geleneksel yaşam biçiminden koptuğu, siyasal ekonomik dönüşümlerin yaşandığı 18. yüzyılın sonlarında belirginleşmiş, 19. yüzyıl boyunca ideolojisini belirlemiş ve feminizm kavramıyla kendini ifade etmiştir. Söz konusu oluşum, kadınların kendilerine toplum tarafından yüklenen rol kalıplarına ve bu yaşam tarzına bir başkaldırı olarak ortaya çıkmıştır.¹

¹ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, 55.

18. yüzyılda ortaya çıkan kadın hareketi, öncelikle erkeklerle eşit olma ve insan hakları mücadelesini kapsamaktadır. Bu aksiyon, adım adım gelişen veya devrimler sonucunda görülen, değişimlere entegre olan, zamanın kültürel bir öğrenim sürecidir.² Nitekim 18. ve 19. yüzyıllarda devrimlerle büyük bir dönüşüm yaşayan Avrupa kadını, 20. yüzyılın başlarında savaşlarla birlikte olağan yaşam konforundan uzaklaşarak, ulusçu zeminde yerlerini almışlardır.³

Dolayısıyla 19. yüzyılda Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi'nde siyasal, sosyal, ekonomik, eğitim, hukuk ve düşünsel alanda ortaya çıkan değişimlerle bir dönüşüm geçirmiş; bundan Osmanlı kadını da etkilenmiştir. Böylece modernleşme sadece siyasal alanda değil, toplumun yeniden yapılanmasında da belirleyici olmuştur. Özellikle Osmanlı kadınının bireysel ve toplumsal konumu batılılaşmayla paralel olarak değişmiştir.⁴

Feminist hareket dünya genelinde dinamikleşirken, Osmanlı kadını da özgürlükleri doğrultusunda gerekli adımları atmıştır. 1908 yılında Jön Türk Devrimi'nin benimsediği "*hürriyet, musavvat, adalet, uhuvvet*" ilkeleri, Osmanlı kadınının durumunu gündeme taşıyan, kadının toplumsallaşması ve kadın ile erkek eşitliğinin sağlanması, İkinci Meşrutiyet Döneminin ana kaygılarından biri olmuştur.⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara geçince, hem özel alana girmeyi hem de gelenekleri çözmeyi amaç edinmiştir. Yeni bir aile anlayışı bağlamında, "ulus-devlet" için oluşturulacak kamu ahlakıyla uyum içerisinde olmasını gerekli görmüştür. Özellikle Türkçülük hareketi camiasından Ziya Gökalp ve çevresinin sosyolojik söylemi, Osmanlı toplumsal yapısının kavramsal çatısını oluşturmaya yöneliktir.⁶ 1911-1918 yılları arasında İTC Hükümeti kadın hareketi konusunda daha milli bir çizgide politika sergilerken, Almanya'daki *ulusçu kadın* profiline paralel bir Türk kadını imgesi yaratmayı da ihmal etmemiştir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesi etkisinde varlık gösteren kadın hareketi, 1839'dan 1918'e doğru oldukça değişken bir halde ilerleme kaydetmiştir.

Batı kadınının düşün dünyasında gelişen hareketlenmenin Osmanlı entelektüel kadınına da sirayet etmesini ve bu bağlamda faaliyetlerini analiz eden bu makale, Osmanlı feminizminin daha çok Batı'dan beslendiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Osmanlı Devleti'nde bir taraftan toprak kayıpları diğer yandan ulusçuluk hareketlerinin varlık gösterdiği zaman diliminde, kadın hareketleri yükselişe geçmiştir. Avrupa'da ve ABD'de birinci dalga kadın kuşağı Aydınlanma döneminde başlarken, Osmanlı'da seçkin sınıfa ait kadınlar aldıkları eğitimler ve öğrendikleri yabancı diller sayesinde Batı kadınına dair gelişmeleri uzun bir süre sonra takip edebilmiştir. Bu makalede Osmanlı devletinin modernleşmenin temellerini attığı, batılılaşmaya doğru ilerlediği yıllar incelenmiştir. Araştırmanın odak noktasında Osmanlı kadın hareketinin sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri yer alır. Yöntem olarak; kitaplar, ansiklopediler, çeviri eserler ve süreli yayınlar kullanılmıştır. Amaç ve sınırlılıklar dahilinde Osmanlı ve Batı kadınıyla ilgili etkileşimin temel doneleri yazılı literatür incelenerek hazırlanmıştır. Araştırma bulguları "Batı'da Düşünsel Anlamda Kadın Hareketleri", "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketinin Doğuşu", "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketinin Yükselişi" olmak üzere üç başlık altında sunulmuştur.

1. Batı'da Düşünsel Anlamda Kadın Hareketleri

15. yüzyılda Mainzli Gutenberg tarafından matbaanın keşfedilmesiyle ilk kitaplar basılması,⁷ 16. yüzyılın başında yayınlanan Latince ve Eski Yunanca metinler, dinsel edebiyat alanını doldurması ve hümanizm öğretisine de hizmet etmesi söz konusudur.⁸ Dolayısıyla Rönesans'ın sanatsal devriminden sonra, Avrupa toplumunda inanç noktasında yeni bir değişim dönemi olan Reform başlamıştır. 16. yüzyılda Hristiyanlık dünyası için birbirinden farklı mezheplerin ortaya çıktığı bu dönemde, kutsal kitapların tercüme edilmesiyle düşünsel anlamda yeni bir bakış açısı doğmuştur. Eski öğretilerin yerini alan bu aydınlanma süreci, kadınların da yaşamsal ve düşünsel

² Gisela Bock, *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004, 99.

³ Bock, *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, 203.

⁴ Çakır, *Osmanlı Kadını*, 59.

⁵ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, 230.

⁶ Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde", 237.

⁷ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi, 2004, 361; Albert Labarre, *Kitabın Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, t.y., 66-68.

⁸ Braudel, *Maddi Uygarlık*, 364.

faaliyetlerini değişikliğe uğratmıştır. Bireyin değer kazandığı bu dönemde Avrupalı kadınlar, aile kurumunda ve toplum nezdinde Ortaçağ'dan farklı olarak sosyal bir birey imajına sahip olmuştur.⁹

Öte yandan coğrafi keşifler sonucunda ekonomik değeri yüksek olan tarım ürünleri ve teknolojiyle tanışmak, 16. ve 17. yüzyıllarda pozitif bilimlerin gelişimi, Aydınlanma Çağı'nda¹⁰ bilimsel buluşlar ve düşünsel hareketler,¹¹ deniz taşımacılığındaki yaygınlaşma, iç ve dış pazardaki yüksek gelir ve kentleşme, 1760 yılında İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin başlamasına zemin hazırlamıştır.¹² Nüfusun hızla artması, kentleşme, sömürgecilik, sermaye birikimi¹³ giderek yaygınlaşmıştır. Ekonomik gelişmeler düşünsel yapıyı biçimlendirerek, sınıflar arasında etkileşimi de yoğunlaştırmıştır.¹⁴ Dolayısıyla bu etkileşim, sosyal yapıyı da derinden etkilemiştir. Ekonomiye, kadın imajına ve aile kurumuna farklı bir yön veren Sanayi Devrimi'nin ilk dalgasında kadınlar ağır koşullar altında çalışmış olsalar da, daha sonraki yıllarda ekonomik olarak bağımsız bir yaşam sürmeye başlamış,¹⁵ nitekim bu kazanım onların üretim alanındaki varlığını görünür kılmıştır.

Bu bağlamda 18. yüzyıldan itibaren Batı dünyası için ilk defa ABD'de ortaya çıkan kadınlara ait yeni imaj, hem kurtuluşu hem de toplumsal uyumu simgeleyen bir modeldir.¹⁶ 1775-1783 yıllarında Kuzey Amerika'daki koloniler ile Britanya ordusu arasında gerçekleşen Bağımsızlık Savaşı'nda, birçok Amerikan kadını yer almıştır. Orduya yiyecek ve giysi desteğinin sağlanması dışında, bizzat taburlarda askeri görevi yürütenler de varlık göstermiştir.¹⁷

Öte taraftan 18. yüzyılda Fransa'daki gelişmelere bakıldığında,¹⁸ devrimin ilk adımı olan 13-14 Temmuz 1789 tarihinde halk tarafından başlatılan ayaklanmada, despotizmin simgesi haline gelen Bastille hapisanesinde mahkûmlar serbest bırakılmış ve ardından burası yakılmıştır.¹⁹ 1789 yılında toplanan Ulusal Meclis, Amerika çizgisinde ilerleyerek, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni XVI. Louis'e imzalatmıştır. Bu yasa herkesin kanunlar önünde eşit olması, memur olabilmesi, ifade ve basın özgürlüğü, özel mülkiyetin dokunulmazlığı ve vergilerin toplumda dengeli bir biçimde toplanması gibi temel haklar içermiştir. Fransız kadınlarının 1789 Devriminde bu denli rol oynaması karşılığında, Yasama Meclisi yerine kurulan Konvansiyon Meclisi tarafından 20 Eylül 1792 tarihinde kadınlara boşanma hakkı verilmiştir. Diğer yandan bu dönemde kadınlar, azalan erkek nüfusunun yerine 30 Nisan 1793'e kadar orduya asker olarak da alınmıştır.²⁰ Devrim savunmasında çok sayıda Fransız kadın silahlarıyla meydanlara yönelmenin yanı sıra, gönüllü taburlar da kurmuştur.²¹

Bir başka önemli nokta ise 1830'lu yıllarda ekonomik alanda yaşanan değişimle birlikte burjuva sınıfının etkinlik alanının genişleyerek, giderek güç kazanmasıdır. Avrupa'da işverenler ve işçiler arasında ortaya çıkan bu memnuniyetsizlik, 1839 devrimine yol açmış, Fransa özelinde ise işçilerin fazla iş saati, az ücret, fabrikalardaki kötü koşullar, kadın ve çocukların çalıştırılması gibi toplumsal ve ekonomik sorunlar nedeniyle halk yönetime

-
- ⁹ Ney Bendason, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, t.y, 31-33.
- ¹⁰ Aydınlanma Çağı, 17. ve 18. yüzyılda bütün Avrupa ülkelerini olduğu kadar Amerika'yı da derinden etkileyen bir entelektüel değişim hareketi sürecidir. Aydınlanma, eğitimde, ekonomide, sosyal ilişkilerde ve siyasette, sorgulayan reformcu eyleme geçişi ortaya çıkarmıştır. Mutlak monarşinin yapısını sarsarak, Kuzey Amerika ve Fransa'da iki büyük cumhuriyet yaratmıştır. Bkz. Ulrich Im Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, Çev. Şebnem Sunar, İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995, 17.
- ¹¹ Avrupa'da tüm nüfusu besleyen patates, ipeğin yerini alan pamuk ve ilaç sektöründeki ilerleme, nüfus artışında büyük bir etkisi göstermiştir. J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015, 403-404.
- ¹² Eric J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998, 47.
- ¹³ Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003, 40; İlk sanayi dalgası, Richard Arkwright'ın pamuk eğirme makinasını yapması ve geliştirmesi, Edward Cartwright'ın mekanik dokuma tezgâhını icat etmesi ve 1769 yılında ise James Watt'ın buhar makinası icadı ile başlamıştır. Hatta bu dönemde kullanılan "buhar pamukla evlendi" deyiimi, Sanayi Devrimi dönemini özetlemektedir. Hans Freyer, *Sanayi Çağı*, Çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018, 40.
- ¹⁴ Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1982, 279-280.
- ¹⁵ Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2010, 316-317; Sanayi Çağında ve savaş yıllarında bazı iş alanlarında daha çok kadınlar ve çocuklar çalıştırılmıştır. Bkz. Freyer, *Sanayi Çağı*, 54.
- ¹⁶ *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*, C. V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, 27.
- ¹⁷ Karen Zeinert, *Those Remarkable Women of the American Revolution*, USA: The Millbrook Press, 1996, 5-14.
- ¹⁸ Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi: Köylü İsyanlarından Fransız Devrimine*, Çev. Sezgin Ata, Ankara: Dipnot Yayınları, 2012, 337-338.
- ¹⁹ Oral Sander, *İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi, 2012, 206-207.
- ²⁰ Bendason, *Başlangıcından Günümüze*, 34-36; Sander, *İlkçağlardan 1918'e*, 206-207.
- ²¹ Thomas Streissguth, *Women of the French Revolution*, USA: Lucent Books, 2005, 93-100.

karşı ayaklanmıştı.²² 1848 devriminde ise özelde işçi ve işsiz kadınların hareketi çok önemli bir rol oynamış, bundan sonra kadınlar cinsiyet eşitliği sloganı ile toplumun karşısına çıkmıştır. Avrupa'nın birçok ülkesinde kadınlar, devrimci, feminist, cumhuriyetçi ve sosyalist hareketlere katılmaya başlamıştır. Fransa'da politik açıdan eylem hakkına dair kısıtlamaların sona ermesi, kadınların siyasete katılım sağlaması için bir uyanış olmuştur. Bu dönemde kadınların karşılaştıkları toplumsal zorluklarla birlikte, kadınların kurduğu cemiyetlerin sayısında da artış meydana gelmiştir.²³

19. yüzyılda Batı dünyasında kadınların faaliyetleri sadece siyasal ve ekonomik ihtilalleri desteklemekle sınırlı kalmamış, kadınlar hayırseverlik nosyonuyla da ön plana çıkmıştır. Avrupa'da ve ABD'de kadınların bir kısmı eğitim alarak mesleki becerilerini geliştirirken, diğer kısmı ise sosyal hizmetler alanında aktif kalmaya devam etmiştir. Bu noktadan hareketle İngiltere'de ilk hayırseverlik çalışmalarını yürüten, dönemin en varlıklı kadını olan Angela Burdett-Coutts, işsiz kadınlara iş bulmak ve yoksul kadınlara yardım etmek gibi faaliyetlerde bulunmuştur.²⁴ Nitekim Avrupa'da sosyal sorunların artışı, kadınların yardımseverlik faaliyetlerini rutin bir aktiviteye dönüştürmüştür. Kadınlar, yoksulları, hastaları ve mahkûmları daha sık ziyaret etmiş ve onlara maddi destek vermiştir. Kadınların bu sevgi emeğinin zamanla sosyal hizmete dönüştüğü, bu amaçla çeşitli cemiyetlerin kurulmasıyla kurumsallaştığı görülmüştür.²⁵

Öte taraftan 19. yüzyıl, kadınlar için hastabakıcılık/hemşirelik mesleğinin önem kazandığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda 1853-1856 yıllarında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen Kırım Savaşı'nda cephelerde sağlık personeli ihtiyacının artması, ağır yaralı çok sayıda askerin olması, ilaç ve tıbbi malzemelerde var olan eksiklik, kolera, tifo ve tifüs gibi salgın hastalıklar, cephede ve cephe gerisindeki sorunlar arasında yerini almıştır.²⁶ Nitekim bu nedenler, birçok kadını gönüllü olarak hemşirelik yapmaya teşvik etmiştir. Bu bağlamda savaş sırasında Avrupalı ve Amerikalı çok sayıda kadın cephelerde bulunarak, yaralı Türk ve İngiliz askerlerini tedavi etmiştir. Cephede insanlık tarihine örnek teşkil eden hizmetler sunan hemşirelerden Amerikalı Miss Clara Barton,²⁷ kadınlara yardımlaşma ve merhamet duygusunu kazandırmıştır.²⁸ Kırım Savaşı sırasında modern hemşirelik mesleğinin başlangıcına öncülük eden Florence Nightingale,²⁹ Miss Clara Barton ve Mary Seacole³⁰ tedavi ettikleri askerlere göstermiş oldukları evrensel etik anlayışları ile hatırlanmaktadır.

Diğer taraftan, bir başka önemli gelişme ise 20. yüzyılın başında siyasi anlamda örgütlenen Avrupalı kadınların oy hakkı kazanmak için bazı çalışmalar yürütmesidir. Bu bağlamda 1903 yılında İngiltere'de harekete geçen Emmeline Pankhurst ve kızı Christabel Pankhurst, Manchester'da Kadınların Sosyal ve Siyasal Birliği'ni (Women's Social and Political Union) kurarak, kadınların oy kullanma hakkına sahip olması için bir kampanya

²² Sander, *İlkçağlardan 1918'e*, 234-237.

²³ <https://what-when-how.com/women-and-war/france-revolution-of-1848/> Erişim Tarihi 08/06/2019.

²⁴ William Bartlett-Coutts bu görevi sırasında, İstanbul'un önde gelen İngiliz kadınlarından Arthur Hanson'ın sağladığı fon kaynağıyla mülteci kadınların nakışlı örtü üretimine dair bir endüstri kurmuştur. Öte taraftan Angela Burdett-Coutts'un eşi William Bartlett-Coutts, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Balkanlardan İstanbul'a göç etmek zorunda kalan mültecilerin yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri için Sermaye-i Şevkat-i Osmaniyye Cemiyeti'nde görev almıştır. Bu savaşa katılan asker ailelerine maddi yardımlarda bulunmak, Britanya'daki pek çok yoksul aileye konut temin etmek gibi çalışmalar da gerçekleştirmiştir. Joan Marlow, *The Great Women*, New York: A&W Publishers, 1979, 58-63. Baroness Burdett-Coutts, "Women the Missionary of Industry", *Women's Mission Philanthropic Work of Women*, Ed. Eminent Writers, London: Sampson Low, Marston & Company, 1893, 295-297.

²⁵ Michelle Perrot, "Dışarıya Adım Atmak", *Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*, C. IV, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, 420-421.

²⁶ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, 162.

²⁷ Oxford'da dünyaya gelen Miss Clara Barton, 1861-1865 yıllarında gerçekleşen Amerikan İç Savaşı sırasında askerlere tıbbi malzeme ve yiyecek ulaştırmak, ayrıca yaralı askerleri tedavi etmek için yoğun bir şekilde çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Percy H. Epler, *The Life of Clara Barton*, New York: The Macmillan Company, 1915.

²⁸ Zehra Celasun, *Tarih Boyunca Kadın*, İstanbul: Ülkü Kitap Yurdu, 1946, 93-94.

²⁹ Modern hemşireliğin kurucusu olarak bilinen Florence Nightingale, Kırım Savaşı'nda yaralanan İngiliz askerlerini Üsküdar- Selimiye kışlasında tedavi etmişti. Florence Nightingale, tarihe Kırım Savaşı'nda yaralıların arasında gezinen, "Lambalı Kadın" olarak geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevgi Hatipoğlu, "Selimiye'den Geleceğe Notlar", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi*, Ankara, 2011, 103-111.

³⁰ Mary Jane Seacole, Kırım Savaşı'nda İngiliz Hemşire Grubu'nun üyesi olarak cephede askerleri tedavi eden Jamaikalı bir iş kadınıdır. Savaş sırasında Florence Nightingale gibi İngiltere'den finans desteği almayı talep etmiş, ancak bu isteği reddedilmiştir. Seacole, kendi bütçesinden ve cephede bulunan İngiliz subaylarından aldığı paralarla askerlerin tıbbi masraflarını karşılamıştır. Bu sırada kendi imkânlarıyla açtığı British Hotel'de kolera hastalarını tedavi ederek, İngiliz Ordusuna önemli bir hizmette bulunmuştur. Madeleine Masson, *A Pictorial History of Nursing*, Hamlyn Publishing, UK, 1985, 58-59; Alan Palmer, "Mary Jane Seacole", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford, 2004.

başlatmıştır. Ancak 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Pankhurst ailesi bu faaliyeti savaş sırasında askıya alarak, Kadınların Sosyal ve Siyasal Birliği'ni savaş hizmetlerine destek vermeye yönlendirmiştir.³¹

Sanayi ve Fransız Devrimlerinin etkisiyle yaygınlaşan ekonomik sorunların ve milliyetçilik fikrinin körüklediği, ağır yaşamsal koşullar ortaya çıkaran 28 Temmuz 1914 tarihinde başlayan Birinci Dünya Savaşı, bütün ülkelerde demografik değişimler yaratmıştır. Nitekim cephelerde savaşan erkeklerden boşalan iş sektöründe hızla yer almaya başlayan kadınlar, daha önce üstlenmedikleri sorumluluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda birçok Avrupalı tarihçi tarafından savaşların, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın, erkek-kadın ilişkilerini değişime uğrattığı yönünde tespitler yapılmaktadır. Oysa ilk kadın hareketi, genellikle üst ile orta sınıfa ait Avrupalı kadınların toplumsal uğraşlar, savaşlardan önce vücut bulmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı, Avrupa toplumunu kötü bir şekilde etkileyerek üst sınıfa ait kadınları cephedeki askerlere çorap örmenin ötesinde, farklı uğraşlarla meşgul olmaya mecbur bırakmıştır. Savaş ve devrim olgusu hakkında tecrübe kazanan kadınlar savaş esnasında geleneksel rollerinden sıyrılarak, ülkelere hizmet etmeyi gerekli görmüşlerdir.³²

Zira cephe gerisinde hayatın devam etmesi ve savaş ekonomisi çarkının dönmesi, savaşa giren ülkeler açısından oldukça önemlidir. Savaş sırasında üretimdeki devamlılık ihtiyacı, çok sayıda meslek grubunu ve kadınlar için nitelikli bir istihdam alanı yaratmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında hemşirelik, orduda çalışmak isteyen kadınlara açık bir meslek haline gelmiştir. Bu sırada kurulan gönüllü topluluklara üye çoğu kadın, hemşirelik faaliyetini savaş hizmetinin bir gereği olarak görmüştür. Dolayısıyla kadınlar, cephede ve cephe gerisinde yaralıları daha iyi tedavi etmek için çabalayarak, savaşın nitelikli gurubunu oluşturmuştur.³³ Savaş döneminde cephede ve cephe gerisinde bu tarz ağır işlerde çalışan kadınlar, evdeki rollerini de sürdürmeye devam ederek, çok yönlü bir kadın imajı sergilemiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Batı ülkelerinde ağır sanayide ve cephelerde çeşitli görevlerde bulunan kadınların daha rahat çalışabilmesi için geleneksel kıyafetlerinde ve imajlarında değişikliğe gidilmiştir. Yardımcı hizmetlerde, imalatta, nakliyede ve karada çalışan kadınlar bazen pantolonlu uniformalar giymiştir. Her ne kadar kadınlar için moda 1914 yılından önce gelişmeye başlamış gibi görünse de, savaş ekonomisinde çalışan kadınların daha pratik giysileri tercih etmesiyle modern bir giyim-kuşam stili ortaya çıkmıştır. Bu dönemde birçok genç kadın diz altında biten etek ve gevşek belli kıyafetler giymiş, dolayısıyla iş kıyafetleri 20. yüzyıl kadın modasını oldukça etkilemiştir.³⁴ Nitekim Birinci Dünya Savaşı dönemi toplumları siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda revizyona uğratması ve toplumsal yapılarda büyük bir çözümler yaratması açısından önemlidir.

2- Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketinin Doğuşu

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında kadının sosyal statüsü, beylikler ve Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki görünürlüğünü nispeten korumuştur. Osmanlı beyliği zamanla güçlü bir imparatorluk haline gelirken, kadının toplumsal konumunda bir gerileme olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde büyük kentlerde toplumsal hayat, haremlik ve selamlık adı verilen iki ayrı alana sıkıştırılmıştır. Bu durumun geleneksel Türk örf ve adetlerinin yerini Bizans ve İran kültürünün almasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Nitekim Gerileme

³¹ İngiliz kadınlarının savaş sırasında ülkesini müdafaa etmek için oy hakkı taleplerini bir süre ertelemeleri, fedakâr bir davranış olarak nitelendirilebilir. Fiona Macdonald, *Women in Peace and War (1900-1945)*, Chicago: Peter Bedrick Books, 2001, 8; <https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war>, Erişim Tarihi 21/04/2019.

³² Süheyla Kadioğlu, *Batı Ülkelerinde Kadın Hareketleri*, İstanbul: Gri Yayınevi, 2005, 16-17.

³³ Elisabeth Shipton, *Female Tommies*, UK: The History Press, 2014, 27; Masson, *A Pictorial*, 160; Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle İngiltere'de, hemşirelik alanında önemli bir isim dikkat çekmektedir. İngiltere'de hemşirelik eğitimi alan *Edith Cavell (1865-1915)*, 1907 yılında Belçika'da görevine başlamış, aynı zamanda burada hemşirelik okulu açmıştır. Alman Ordusu 1915 yılında Hollanda ve Belçika'yı işgal edince, Cavell okulunu Kızılhaç hastanesine dönüştürmüştür. Brüksel'de hastane yöneticisi olan Cavell, bütün Kızılhaç çalışanları gibi etnik kökeni ne olursa olsun yaralı ve hasta olan her askeri tedavi etmiştir. Edith Cavell, Britanyalı ve Fransalı birliklerin hastanesine sığınmasından dolayı Alman Ordusu tarafından tutuklanmış, casus olduğu gerekçesiyle 11 Ekim 1915 tarihinde idam edilmiştir. Macdonald, *Women in Peace and War*, 13; Françoise Thebaud, "Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi", *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*. Cilt V. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, 61; "Edith Cavell", *The Hospital News*, 24 May 1919, 177-187.

³⁴ Çok sayıda kadının birlikte çalışması, aynı zamanda eğlence olanakları da yaratmıştır. Sağlık ve ahlaki refahlarına iyi etki edeceği düşünülerek, kadın işçiler spora teşvik edilmiştir. Bu bağlamda, mühimmat fabrikalarında çalışan kadınlar arasında futbol takımları oluşturulmuştur. Kadınlar, mühimmat ve giysi üretiminden kalan zamanlarını bu aktivitelerle doldürmüştür. <https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war>, Erişim Tarihi 21/04/2019.

dönemine kadar kadınların sosyal konumları ve hukuki hakları, göz ardı edilmiştir.³⁵ 18. yüzyıldan itibaren Batı'da her alanda gerçekleşen değişim-dönüşümleri izleyen Osmanlı Devleti, kendini revize etme sürecine giriş yapmıştır. Bu noktadan hareketle Avrupa'da doğan, büyüyen ve gelişen hürriyet, eşitlik ve milliyetçilik gibi imparatorlukların çözülmesine neden olan fikirler, Osmanlı aydınları, sivil ve askeri bürokrasi arasında da hızla yayılmıştır. Özellikle İstanbul'da yaşayan Gayrimüslim kadınlar,³⁶ Fransız, Alman ve Amerikan kadınları gibi eşitlik ve hürriyet fikirleriyle ilgilenmiştir.³⁷ Dolayısıyla İstanbul konum olarak birçok kültüre ve medeniyete ev sahipliği yaptığı için burada yaşayan Gayrimüslim kadınların dünyadaki gelişmeleri takip etmesi, bilinçlenmesi ve aydınlanması olağan bir durumdur.³⁸

Öte yandan 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin toprak sisteminin bozulması sonucunda mali ve askeri düzen sarsılarak, ülkede kronik sorunların doğmasına neden olmuştur. Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de milyonlarca köylü, feodal ve zor şartlar altında yaşamıştır. Vergilerin giderek artması ve savaşlarda alınan yenilgiler, ekonomiyi zayıflatmıştır. Arazi ve vergi meseleleri dışında, Gayrimüslim tebaanın eşitlik ve dini hürriyet söylemleri etrafında hareket etmesi de dönemin başlıca sorunlarından. Bu bağlamda 1804-1830 yılları arasında Sırp ve Yunan toplulukların, başka devletlerin desteğini alarak Balkanlar'da başlattığı isyanlar sonucunda bağımsız olmaları, Osmanlı Devleti'nin toplumsal düzeni sağlamaya yönelik reformların yapılmasına zemin hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler sonucunda, 3 Kasım 1839 tarihinde Padişah Abdülmecit tarafından bütün konularda ve uygulamalarda her tebaanın eşitliğinin değişmez bir esas olarak kabul edildiğinin ve devlette yeni bir düzen oluşturulduğunun belgesi olan Tanzimat Fermanı imzalanmıştır. Nitekim insan hakları, askerlik, eğitim ve idare alanlarında yeni bir düzen oluşturulmuştur. Böylece Osmanlı saltanatı, Avrupai bir devlet niteliğine sahip ve kanun önünde bütün tebaasının eşit olduğunu dünyaya duyurmuştur.³⁹ Ancak Osmanlı Devleti'nde 1839'dan sonra reformlar devam ederken, siyasi yapı mutlak monarşiden uzaklaşan bir görünüm almaya başlamıştır.⁴⁰

Söz konusu yeni düzen, kısa süre içerisinde her kitleye mensup Osmanlı kadınının uyanışına da zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nde modernleşme öncesi kadının konumunda var olan durağan ve pasif durum, Sanayi ve Fransız Devrimlerinin de etkisine bağlı olarak Tanzimat Dönemi'nden itibaren değişmeye başlamıştır. Ayrıca Avrupa'da yaygınlaşan iletişim ve ulaşım araçlarının Osmanlı Devleti'nde de kullanılması, basın ve edebiyat alanlarında Osmanlı kadınlarını görünür bir konuma getirmiştir. Kadınlar kendileri için bir milat olan 19. yüzyılda, toplumsal kalıpların dışına çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda reformların etkisiyle Osmanlı aile kurumunda, bazı değişiklikler meydana gelmiştir.⁴¹

İmparatorluğun batılılaşma çerçevesinde nüfuzunu sürdürmeye devam etmek için toplumsal alanda uyguladığı bazı değişiklikler, bunu kanıtlamaktadır. Bu dönemde sınırlı da olsa kadınlara, eğitimden yararlanma fırsatı tanınmıştır. Daha önceki yıllarda seçkin aile kızları konak eğitimi⁴² olarak, azınlıkta olan eğitilmiş kadın kitlesini temsil etmiştir. Zamanla eğitim alanında bazı yeniliklerin yapılmasıyla kadınlar, kısmen de olsa örgün eğitime

³⁵ Emel Doğramacı, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997, 6-7; *Tercüman Kadın Ansiklopedisi*, "Osmanlı Devleti'nin İlk Yıllarında Kadın", İstanbul: Tercüman Gazetecilik Matbaacılık A.Ş., 1984, 520-521.

³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, 101.

³⁷ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 111.

³⁸ Çağla Derya Tağmat, "Kadın Hakları Savunucusu ve Yunan Çocuk Edebiyatının Öncüsü Bir Kadın: İstanbullu Aleksandra Papadopulu", *Kadın Kaleminden Kadın Algısı I*, Ed. Jale Öztürk ve Olcay Özkaya Duman, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, 356.

³⁹ Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?", *Tarih Araştırmaları DTCF Yayınları*, 1941, 241-255; 1830 İhtilalinin sonucunda Fransa'nın mutlak devlet rejiminden meşrutiyet rejimine geçmesi sırasında Avrupa'da bulunan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında oldukça etkili olmuştur. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 169-172.

⁴⁰ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994, 42; 1789-1791 yılları arasında Fransa'da, devrimle birlikte ulusun kralın ortağı olduğu anayasal bir düzene geçilmiştir. Bkz. Jean-Yves Guiomar, "Fransız Devrimi ve Ulusun Ortaya Çıkışı", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Ed. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, İstanbul: Metis Yayınları, 1998, 144; Osmanlı Devleti tarafından 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, Fransız Devrimi'nin odak noktası olan ulus, kral ve yasa düzleminin bir uzantısıdır.

⁴¹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül", *Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat*, C. I, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 655; Ümüt Akagündüz, *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak*, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2015, 13-14.

⁴² Osmanlı toplumunun üst tabakasına ait aileler, kızlarına konak eğitimi, evde özel eğitim alma imkânı sağlayarak çağdaş kadın imgesini yaratmıştır. Konak eğitimi geleneksel dönemin tam tersi olarak, kadını birey olarak yetiştirmek ve eğitim konularının çeşitliliğini sağlamak açısından değişik bir sistemdir. Bkz. Nevin Meriç, "Osmanlı Kadınının Cumhuriyet Kadınına Dönüşümünün Tarihselliğinden Birkaç Kesit", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*, Ed. Yıldız Ramazanoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, 61.

dâhil olmaya başlamıştır. 1842'de Avrupa'dan getirilen ebe kadınlar tarafından Tıbbiye Okulu'nda⁴³ kadınlara mesleki kursların verilmesiyle başlayan süreç, 1858'de ilk Kız Rüştüyerleri'nin, 1869'da Kız Sanayi Okulları'nın ve 1870'te Kız Öğretmen Okulları'nın açılmasıyla devam etmiştir.⁴⁴ Ancak eğitim alanında gerçekleştirilen bu önemli adımlar, İstanbul ve Selanik gibi büyük şehirlerde sadece küçük bir kitleyi kapsayan, entelektüel aile kızlarını etkilemiştir. Diğer yandan 19. yüzyılın sonunda kadınların eğitim seviyesinin liseye kadar ilerlemesi sonucunda, kadınlar için yeni bir meslek alanı olan öğretmenlik ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kadın öğretmenlerin iş alanında görülmesi, Osmanlı Devleti'nde kadının çalışma hayatına adım attığının bir göstergesi olmuştur.⁴⁵ Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı kadınlarının eğitimci kimliğiyle kamusal bir görünürlük kazanması, mevcut yüzyılda kıtalar arasında yaşanan paralel gelişmelerdendir.

19. yüzyılda Osmanlı toplumunun okur-yazar kitlesine değinecek olursak, kadınların okuma oranı erkeklerden düşük bir seyir izlemiş, ancak Gayrimüslimlere ait özel okulların açılmasıyla bu seviye değişmiştir. Bu zaman diliminde Müslüman tebaa arasında okur-yazar oranı yüzde 2 veya 3 dolaylarında görülürken, daha sonra yüzde 15'e ulaşmıştır.⁴⁶ Osmanlı toplumunda modernleşmeyle birlikte ulusal kimliğin ve kadınların yükselişinin kaynağı Avrupa'daki gelişmelere bağlanırken,⁴⁷ öte taraftan Osmanlı kadınının her alandaki değişimini Amerikan okulları sayesinde elde ettiği de vurgulanmıştır. Bu noktadan hareketle ABD'nin 19. yüzyıldan itibaren Doğu toplumlarında misyonerlik faaliyetleri için eğitim kurumlarını kullanmış olması ve 1870 yılında Mary Mills Patrick'in Amerika'dan Osmanlı coğrafyasına doğru geçişi, ikinci yargıyı güçlendirmektedir. Nitekim Mary Mills Patrick'in İstanbul'da Arnavutköy Amerikan (Robert) Kız Koleji'ni kurması,⁴⁸ 1901 yılında kolejde okuyan Müslüman kız öğrenci grubunu "Cesaretli Türk kızları" olarak görmesi ve kolejin en gözde öğrencisi olduğu belirtilen Halide Hanım'ı ise "Türkiye'nin Jeanne d'Arc"⁴⁹ şeklinde nitelendirmesi dikkat çeken bilgiler arasındadır.⁵⁰ Bununla birlikte entelektüel Osmanlı kadını üzerine değerlendirme yapan Bernard Caporal ise kadın hareketi açısından Müslüman kadınlar arasında zayıf bir etkileşim olduğuna, Osmanlı kadınının Batı kadın kuşağından beslendiğine vurgu yapmıştır.⁵¹

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin nüfusu ve üretim alanı hakkında bilgi vermek gerekirse 19. yüzyıla kadar devlet, çağın koşullarına uyum sağlayamayan bir ekonomiye sahiptir. Osmanlı Devleti, toprak bakımından zengin ve sermaye bakımından yoksul bir tarım ülkesi olmuştur. Nüfusun çoğunluğu, tarımla ve hayvancılıkla

⁴³ Osmanlı Devleti'nde kadınların ebe olarak yetiştirilmesi faaliyetlerine, ancak 1842'de başlamıştır. Tıbbiye mektebinde ebeler dersi ve kurslarının verilmesi için hekimler girişimlerde bulunmuştur. 1843 yılında Mektebi Tıbbiye' de ebeler dersleri verilmeye başlanarak, 1845'te ise eğitimlerini tamamlayan on Müslüman ve yirmi altı Hıristiyan kadına diploma verilmiştir. Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. I-II, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, 540-542.

⁴⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 668; Kadınların teknik eğitimi için ilk kız rüştüyesi Cevri Kalfa Okulu'ndan sonra, 1864 yılında Mithat Paşa tarafından Rusçuk'ta islahhane de açılmıştır. Burada yetim kızlar, ordunun giysi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bir dikim atölyesi olarak hizmet veren bu okulunun devamı olan Kız Sanayi Okulu, Yedikule'de orduya giysi üretmiştir. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007, 172-177.

⁴⁵ Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 858; Akagündüz, *II. Meşrutiyet*, 13-14; Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara: Ötügen Yayınları, 2011, 258; Şirin Tekeli, "Kadın", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, 1192.

⁴⁶ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 244.

⁴⁷ François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2006, 95.

⁴⁸ Mary Mills Patrick, bu okulu Balkan, I. Dünya Savaşları ve Cumhuriyet'in ilk yılları boyunca açık tutmuştur. Bu değişimlerle başta azınlık Rum, Ermeni ve Bulgar Hristiyan kadınlara yoğunluk veren söz konusu kurum, Türk kadınları için önde gelen bir yükseköğrenim merkezine dönüştü. 1924'te emekli olunca, ABD'ye geri dönmüştür. Amerikan Kız Koleji bir süre ardından, Robert Erkek Koleji'ne bağlandı. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.britannica.com/biography/Mary-Mills-Patrick>, Erişim Tarihi 26/02/2022; Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolejinin Kızları*, Çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014; Ayrıca bkz. Zafer Toprak, "Arnavutköy Amerikan Kız Koleji", *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, Sayı: 29, (Yıl 1999), 48-50.

⁴⁹ "Jeanne d'Arc, 15. yüzyıl savaşları boyunca İngiltere'ye karşı ülkesi Fransa'yı savunmuş ve ünü zamanla Fransa'nın dört bir yanına yayılmış bir Fransız Katolik azizedir. On iki yaşındayken St. Catherine, St. Margaret ve St. Micheal'in ruhları ile önsezi yoluyla iletişime geçtiği ve tanrının ondan Fransa'yı kurtarmasını istediği rivayet olunmuştur. On altı yaşında Fransız ordusuna katılan Jeanne d'Arc, ardından İngilizlere esir düşmüştür. Gaipiten sesler duyan bir kâfir olduğu gerekçesiyle on dokuz yaşındayken, Rouven kentinde kilise kendisini ölüme mahkûm etmiştir. Jeanne d'Arc, mahkûmiyet sırasında 30 Mayıs 1431 günü diri diri yakılmıştır. Ölümünden 490 yıl sonra, aynı kilise tarafından azize ilan edilmiştir. 19. yüzyıldan beri, Fransız ulusunun anası diye anılmaktadır. 10 Temmuz 1920 tarihinde yayınlanan kanun ile Fransa parlamentosu, mayıs ayının ikinci Pazar gününü onun adına ulusal bayram ilan etmiştir. Katolik kilisesi ise yakıldığı 30 Mayıs gününü, Jean d'Arc'ı anma günü olarak belirlemiştir." Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, 88.

⁵⁰ Jenkins, *Robert Kolejinin*, 133; Toprak, *Türkiye'de...*, 205, 212.

⁵¹ Bernard Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, C. I, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999, 152.

uğraşmıştır. Üretim araçlarının yetersizliği, ekonomik faaliyetlerin kısıtlı olmasına yol açmıştır. 19. yüzyılda ileri tarım teknolojisiyle tanışan Osmanlı Devleti, imalatta olduğu kadar ihracatta da artış yaşamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında ulaşımda buharlı gemiler ve demiryollarında yaşanan gelişmeler sayesinde, ticarete ilerleme kaydedilmiştir. Devletin içinde yaşanan bütün bu gelişmeler, kırsal alanlardan kentlere doğru göçü de hızlandırmıştır. Özellikle erkek nüfusu, kentlerde bulunan fabrikalarda çalışmak için köylerden ve kasabalardan ayrılmıştır.⁵²

Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'daki gelişmeleri takip etmeye başlayan Osmanlı Devleti, özellikle İstanbul'da sanayi yatırımları yapmıştır. Ancak gerçekleşen bu atılımlar, kaliteli personel eksikliği, maliyet, pazarlama ve ulaşım alanında gerekli planlamanın yapılmaması nedeniyle çok uzun ömürlü olamamıştır.⁵³ Avrupa'da görülen ekonomik rekabet, Osmanlı Devleti'nde bazı yatırımların yapılmasına etki etmiştir. Açılan fabrikalarda üretimin modern hale dönüştürülmesi, sanayide çalışan işçi kesimini ortaya çıkarmıştır.⁵⁴ Nitekim yabancı sermaye ve Osmanlı Devleti'nin desteğiyle kurulan birkaç fabrika haricinde, imalat sanayisinde herhangi bir gelişme de yaşanmamıştır. Diğer taraftan 19. yüzyılda, sanayi alanında en büyük payın dokumacılık sektörüne ait olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵ Bu bağlamda söz konusu zaman diliminde, Osmanlı kadınlarının imalat alanında işgücüne katılmasında bir artış yaşanmıştır. Kadınlar fabrikalarda veya atölyelerde üretim yapmanın yanı sıra, evde dokuma, eğirme ve örme işlerinden ürettikleri malları, parça başı ücret ödeyen tacirlere satmıştır.⁵⁶ Ayrıca Doğu Anadolu'nun bazı yerleşim alanlarında kadınlar dokuma atölyelerine iplik temin ederek, karşılığında kumaş almıştır. Tanzimat'a kadar genellikle Rum kadınları bu fabrikalarda çalışırken, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren Türk, Ermeni ve Yahudi kadınlar da üretimde yer almaya başlamıştır.⁵⁷

Osmanlı Devleti'nde reformlar ve kadının statüsüne dair tartışmalar devam ederken, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da doğan Sanayi Devrimi sonrasında, kadınlar iş gücünün bir parçası olarak ev hayatının dışına çıkıp, ekonomik bağımsızlığa kavuşması, eğitim olanaklarından yararlanması ve sosyal yaşamda çok sayıda sorumluluk üstlenmesi onları yeni arayışlara yönlendirmiştir.⁵⁸ Bu bağlamda Namık Kemal, kadının yaşam koşullarının zorluğunun ve kötü yanlarının toplumun tamamını etkilediğini vurgulamıştır. Özellikle eserlerinde çocukların eğitiminde anne olarak kadınlara büyük sorumluluk düştüğünü belirtirken, toplumdaki kadın-erkek eşitsizliğini de eleştirmektedir.⁵⁹

Buna karşılık kadınlara ait sorunlar ilk defa Tanzimat Dönemi'nde gündeme yansıyor, basın ve edebiyat kanalıyla entelektüel kadınlar öncülüğünde dile getirilmiştir. *Şükûfezar*, *İnsaniyet*, *Âyine*, *Parça Bohçası*, *Aile*, *Hanımlar*, *Mürüvvet*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Hanımlara Mahsus Malumat* dönemin başlıca yayın organlarıdır.⁶⁰ *Hanımlara Mahsus Gazete* ise Fatma Aliye Hanım'ın da aralarında bulunduğu ve büyük çoğunluğu kadınlardan oluşan, bir kadro tarafından çıkarılmıştır.⁶¹ Diğer taraftan 1883 yılında, *Hanımlar* adlı aylık bir dergi daha basılmış ve kadın imzalarında artış yaşanmıştır. *Mürüvvet* dergisi ise aynı adlı gazetenin nüshası olarak 1887'de haftalık olarak yayımlanmıştır. Bu dergi, II. Abdülhamit'in desteğini alarak, kadınların eğitimine dair yazıları

⁵² Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 171-200; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986, 1342.

⁵³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 67.

⁵⁴ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Der. Donald Quataert ve Eric Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, 28-29.

⁵⁵ Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*, C. I, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2001, 44-45.

⁵⁶ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 207.

⁵⁷ Donald Quataert, "Sanayi Yapısının Değişmesi: Fabrikaların Osmanlı Sanayisinde Önemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, C. II, Ed. Halil İncalcık ve Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, 1011-1024; Öte taraftan kadınların ipek üretimi yapılan fabrikalarda sağlıksız koşullar altında çalıştığına dair bilgiler, Refik Halit Karay'ın Sus Payı adlı öyküsüne konu olmuştur. Burada, sağlıksız koşullar altında günde on dört saatlik çalışma nedeniyle her ay bir genç kadının hayatını kaybetmesiyle ilgili detaylar yer almaktadır. Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015, 130-131.

⁵⁸ Leyla Kaplan, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi", *Osmanlı*, C. V, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 466.

⁵⁹ Doğramacı, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, 27.

⁶⁰ Şükûfezar, *İnsaniyet*, *Âyine*, *Parça Bohçası* ve *Aile* dergilerinde evlilikte ilişkiler, eşlerin tutumu ve görevleri, çocuk terbiyesi, bakımı ve sağlığı gibi konular üzerine makaleler yazılmıştır. Çakar, *Osmanlı Kadını*, 62-63.

⁶¹ Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III-IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 858-859.

kapsamaktadır.⁶² *Hanımlara Mahsus Malumat* ise 1895 yılında, *Malumat Gazetesi*'nin eki olarak yayın hayatına başlamıştır. Ahlak, edebiyat, sanayi gibi toplumsal konular işleyen gazetedir.⁶³

3. Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketinin Yükselişi

19. yüzyılda Osmanlı Devleti modernleşmenin yanı sıra, siyasi sorunların çözülmesi için bazı arayışlara girmiştir. Batıyı yakından takip eden Yeni Osmanlılar, devletin yönetim şeklinin değişmesi için Padişah II. Abdülhamit'i 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin ilanı için ikna etmiştir. Birinci Meşrutiyet olarak adlandırılan bu dönemde Osmanlı Devleti millet sistemini anayasaya dayandırarak, yönetmeye başlamıştır. 1878 yılında Padişah II. Abdülhamit tarafından anayasanın rafa kaldırılmasından sonra, otuz yıllık İstibdat Dönemi (1878-1908) başlamıştır. Ancak 1908 yılında Jön Türkler' in bir devamı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup genç subaylar harekete geçerek, Padişah II. Abdülhamit'e anayasayı tekrar kabul ettirmiştir.⁶⁴ Böylece Osmanlı Devleti'nin Batı'yı her açıdan örnek alıp, hayatta kalma mücadelesi verdiği ve Türk kadınının aydınlandığı İkinci Meşrutiyet Dönemi başlamıştır.

1908 yılında İkinci Meşrutiyet ilanı sonrasında Türk kadını siyasi alanda aktif bir konum elde etme çabası yürüterek, Meşrutiyet'in anlamı doğrultusunda hareket etmiştir.⁶⁵ 23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet'in ilanı özelde, kentlerde yaşayan kadınlar için yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Özellikle modernleşme döneminin başlangıcıyla karma eğitime geçilmesi,⁶⁶ sosyal ve kültürel alanda kadın görünürliğini artırmıştır. Bu cemiyetin Türk Ocaklarında düzenlediği konferanslar ve etkinlikler aracılığıyla kadınlar kendisini yetiştirmiştir. Dolayısıyla kadınların siyaset hakkında fikir sahibi olması ve daha dinamik bir halde toplumsal hayata katılması, bu dönemde görülen somut bir çabadır.⁶⁷

Ülke yönetiminde söz sahibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Hükümeti, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kadın eğitimi konusuna da ciddi bir şekilde yaklaşmış ve Balkan Savaşı'nın ardından kadınların sosyal yaşama dâhil edilmeleri için çalışmalarını hızlandırmıştır. İTCH, Osmanlı kadınının ilerlemesini, devletin değişim ve gelişim sürecinin önemli bir parçası olarak görmüştür. Hükümet kadının çağdaşlaşmasıyla toplumun kültürel olarak ilerleyeceğine inanmış, hem merkezde hem de taşrada gazetelerde bu konuyu daha çok somutlaştırmıştır.⁶⁸

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını önlemek amacıyla Tanzimat'tan Meşrutiyet Dönemi'ne doğru yayılan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikir akımları, siyasi yapıda olduğu gibi kadın sorunları üzerinde de etkisini göstermiştir.⁶⁹ Söz konusu akımlar, Osmanlı modernleşmesi sırasında kadınların geleneksel ve modern yaşam arasındaki rollerini ve kadınlara ait sorunları kendi felsefi görüşleri etrafında analiz etmiştir.⁷⁰ Bu fikirler her ne kadar birbirinden farklı politikaları temsil etmiş olsa da, kadının statüsünün tartışılması açısından toplumun bakış açısını etkilemiştir.

Diğer taraftan Tanzimat Dönemi'nden Meşrutiyet'e kadar olan dönemde kadının eğitilmesi, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması, kadının iyi bir birey, eş ve anne olması için atılan gerekli adımlarla klasik Osmanlı toplumsal yaşamının aksine, daha modern bir yapı inşa edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı aydınları, Türk kadınının toplumsal ve kültürel statüsünü revize etmiştir. Bu bağlamda yenileşme için çaba harcayan Osmanlı aydınları birbirlerinden farklı olarak muhafazakâr, radikal, modern ve ulusal fikirler çerçevesinde kadının mevcut durumunu değiştirmek istemişlerdir.⁷¹

⁶² Çakır, *Osmanlı Kadın*, 64-66.

⁶³ Çakır, *Osmanlı Kadın*, 73.

⁶⁴ Ahmad, *Modern Türkiye'nin*, 44-47.

⁶⁵ Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm*, C. I, 150.

⁶⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Gündüz, "Karma Eğitimin Tarihi ve Sosyal Gelişimine Kısa Bir Bakış", *Eğitime Bakış: Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 45 (2019), 18.

⁶⁷ Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", C. III, 860.

⁶⁸ Hakan Aydın, "Kadın (1908-1909): Selanik'te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2/2009), 153.

⁶⁹ Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm*, C. I, 81; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, 19; Bu üç farklı fikir akımının Osmanlı kadını üzerindeki değerlendirmelerini kapsayan eser için bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

⁷⁰ Ayça Gelgeç Bakacak, "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme" *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 44 (Güz 2009), 630.

⁷¹ Tercüman Kadın Ansiklopedisi, "Tanzimat'tan Sonra Kadın", 628.

Fransa ve Almanya'da eğitim almış aydın Osmanlı erkekleri, Osmanlı kadını geleneksel imajlardan kurtarıp, onların daha modern ve daha ulusal bir kimlikle ön plana çıkması için projeler hazırlamıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine ait ressamın Osmanlı kadını İstanbul'un çağdaş imajları olarak resmetmesi, modernleşme girişimlerinin sanat alanında da kendisine taraftar bulduğunu kanıtlar niteliktedir. Resimlere konu olan kadınlar, kitap okuyan, Beyoğlu, boğaz kenarında, adalarda ve Sultanahmet meydanında gezen, ayrıca keman, piyano çalıp müzik dinleyen, balolara katılıp dans eden, denizde yüzüp plajlarda güneşlenen kitle olarak, yeni imgelerle toplumun algısına yerleşmeye başlamıştır.⁷²

Diğer taraftan Osmanlı toplumunda kadınlarla ilgili sorunların hürriyet, müsavat, adalet ve uhuvvet ilkeleriyle tartışılması, kadının toplumsal hayatta görünür hale gelmesi, kadın-erkek eşitliği gibi konuların gündeme gelmesi müsavat-ı tamme (feminizm) kavramını ortaya çıkararak, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde bir kaygı durumu yaratmıştır. Özellikle Ziya Gökalp'in bu dönemde dile getirdiği yeni hayat, Meşrutiyet rejiminin rotasını ve çalışmalarını kapsamıştır. Yeni hayatla kastedilen, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak genel bir çerçevede, farklı formlara sahip Osmanlı kadınının geleneksel yaşam biçiminden toplumsallaşan ve özgürleşen bir düzende yer almasıdır.⁷³ Ancak bu zaman diliminde, Osmanlı kadınları arasında feminizmin çok sınırlı bir şekilde yayıldığı belirtilmek mümkündür. Zira Anadolu'da eğitim almayan, sosyal ve ekonomik anlamda düşük bir statüye sahip çok sayıda Türk kadınının feminizm kavramından ve içeriğinden haberdar olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı kadın hareketi, aydın kadınlar etrafında gelişen bir seyre sahiptir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde toplumun fikir hayatında ve sosyal konularda yoğun gelişmeler yaşanmış, böylece bazı yazarlar bu dönemi büyük dilekler devri olarak adlandırılmıştır. Diğer yandan pek çok Osmanlı aydını tarafından kadın hakları, kadının ailedeki ve toplumdaki konumu, hem cemiyetlerde hem de konferanslarda tartışılmıştır.⁷⁴ Bu gelişmeler, kadınların oy hakkı ve siyasette var olma isteklerini besleyerek, sonraki yıllarda konunun derinleşmesine neden teşkil etmiştir. Bununla birlikte Osmanlı kadını gerçekleşen bu değişim sürecinde, uzun süredir devam eden problemlerini ve hayata dair beklentilerini, basın ve edebiyat yoluyla ifade etme fırsatı bulmuştur.⁷⁵ Daha önceki yıllarda Avrupalı ve Amerikalı kadınlarda görülen bu tür çabaların İkinci Meşrutiyetle birlikte Osmanlı kadınlarında da görülmesi, kıtalar arasında paralel hareketlenme ve değişimlerin yaşandığını kanıtlamaktadır.

Şüphesiz ki kadınların eğitim almasıyla birlikte sanat, basın ve edebiyat alanlarında yetkinleştiği görülmüştür. Özellikle kolej eğitimi almış olan Halide Edip, Feride Salih, Meliha Hanım, Gülistan Hanım ve Tefik Fikret'in eşi Nazime Hanım gibi kadınlar, söz konusu alanlarda bazı çalışmalar yaparak kadın dergilerini yayımlamıştır. Amerikan Kız Kolejinden mezun olan Türk kadınlarının Avrupa'da olduğu gibi hem iyi bir öğretmen olması hem de edebi alanda ilerlemesi, onları toplumun yararlı bireyleri haline getirmiştir. Bu bağlamda Amerikan Koleji'nin "Amerikan Kız Kolejinde Türk kızlarını çok uyumlu ve öğrenmeye aç kişiler olarak görüyoruz"⁷⁶ ifadesi Türk kadınlarının azimli bir çaba içerisinde olduklarını kanıtlamaktadır. Osmanlı Devleti'ne ait belgelerde birçok kadının eğitilmiş olduğuna dair bilgi yer almamış olsa da, 19. yüzyıl sonunda yarım milyonluk entelektüel kadın kitlesinin varlığına ulaşılmıştır.⁷⁷

Türk kadınlarının öğretmen ve yazar kimliğiyle ilerlediği bu dönemde, kadın hakları konusu yavaş yavaş gazete sütunlarındaki yerini almaya başlamıştır. Bu dönemde kadınlar, siyasetle yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlamış, konuyu 1908 yılında çıkarılan *Demet* adlı dergide tartışmışlardır. *Celal Sahir*'in sahibi olduğu bu derginin yazı kadrosunda, *Fatma Müzehher*, *Halide Salih*, *İsmet Hakkı* Hanımlar varlık göstermektedir.⁷⁸ 1908'de Fatma Aliye

⁷² Kadınlar, Resimler, Öyküler: Modernleşme Sürecindeki Türk Resminde Kadın İmgesinin Dönüşümü, Haz. Begüm Akkoyunlu, İstanbul: Pera Müzesi Yayını, 2006, 11-12.

⁷³ Ziya Gökalp feminizmi, Türklerin esaslı şiarı olarak kabul etmiştir. Türk kadınlarının medeni, ekonomik ve hukuki alanlarda hak sahibi olmasıyla çağdaşları olan başka devletlerin kadınlarından üstün olduğunu vurgulamıştır. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1976, 160; Toprak, *Türkiye'de Kadın*, 4.

⁷⁴ Tezer Taşkıran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973, 37.

⁷⁵ Çakır, *Osmanlı Kadın*, 59.

⁷⁶ Hester Donaldson Jenkins, *Kafesin Ardındaki Türk Kadını*, Çev. Ercan Kaçmaz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, 135-136.

⁷⁷ Ruth M Roded, "Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması", *Osmanlı*, C. V, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 424.

⁷⁸ Tülay Keskin, "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIV, Sayı: 37 (Yıl 2005), 290-292; *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, Haz. Zehra Toska, Serpil Çakır vd., Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul: Metis Yayınları, 1992, 24-27.

Hanım'ın yayımladığı *Mehasin*, Abdullah Cevdet'in imtiyaz sahibi olduğu *Kadın* (1908-1909), *Kadın Mecmuası*, *Kadın* (Kasım 1908'den itibaren Selanik'te haftalık olarak yayımlanan, imtiyaz sahibi *Abdullah Cevdet* olan dergidir), *Musavver Kadın* (1911), *Kadınlar Dünyası* (1913 yılında Nuri Ulviye Hanım tarafından çıkarılan ve Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Derneğine ait bir yayın organıdır), Mevlanzade Rifat'ın sahibi olduğu *Erkekler Dünyası*(1913), Emine Seher Ali'ye ait *Kadınlık Hayatı* (1913), 1914'te *Kadınlık*, *Kadınlar Alemi*, Ahmet Cevdet Paşa tarafından çıkarılan *Hanımlar Alemi* (1914), *Mefharet* isimli yayınlar feminizm konusunu içermektedir.⁷⁹ Bu yayınlar aracılığıyla düşüncelerini ve haklarını dile getiren bir kadın platformunun varlığından bahsetmek, mümkündür.

Ayrıca 1914 yılında, *Seyyale* ve *Siyanet* dergileri ise kadın ve çocuk sağlığını, kadın eğitimini sorgulayan, Ermeni, Kürt ve Çerkez asıllı ünlü kadınlara yer veren yayınlardır.⁸⁰ 1917-1918 yılları arasında *Bilgi Yurdu Işığ*-*Mecmuası* adıyla çıkarılan dergi ise kadınlık bilinci, aile düzeni, kadın eğitimi ve giyimi hakkında bilgiler yaymak amacını taşımıştır.⁸¹ Diğer taraftan 1918-1919 yılları arasında, *Türk Kadını* adlı dergi basılmıştır. Feminizmi, kadının eğitimini ve toplumsal yaşamda kadını anlatmıştır.⁸² 1918 yılında *Genç Kadın* isimli mecmua ise eğitim, toplumsal yaşam hakkında bilgilere yer vermiştir.⁸³ Dolayısıyla Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar geçen sürede, kadınların aldıkları eğitim doğrultusunda basın ve edebiyat alanında ehil hale gelmeleri, sonraki süreçte toplumun kültürel anlamda bilinçlenmesi açısından önemlidir. Şüphesiz ki Avrupa ülkelerinde kadın hareketleriyle ilgili yaşanan bu gelişmelerin Osmanlı kadınlara yansımaları, bu konuda bir etkileşim olduğunu gerçek kılmaktadır.

Öte taraftan basın ve edebiyat dışında, kadınların çeşitli amaçlarla bir araya gelerek cemiyetler kurması ve hatta burada faaliyetler yürütmesi, Osmanlı Devleti'nde kadın hareketleri tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Nicole Van Os, ilk olarak Osmanlı Gayrimüslim kadınların din faktörünü ve kadınların ahlak anlayışını vurgulamak için cemiyetler kurduğuna dikkat çekmiştir. Fransız Devriminden etkilenen Osmanlı Gayrimüslim kadınlar, bu cemiyetler sayesinde hitap kabiliyetine ulaşmak ve erkeklerle aynı alanlarda çalışmak gibi deneyimler kazanmıştır. Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerine bağlı kadınlar kiliselerde ve sinagoglarda bir araya gelerek, oluşturdukları sosyal yardım cemiyetler aracılığıyla yoksul ve kimsesiz insanlara yardım etmiştir.⁸⁴ Ayrıca Gayrimüslim kadınlar, sosyal yardım amaçlı çeşitli dernekler kurup, konferans ve toplantılar düzenleyerek de toplumsal yaşamın aktif birer üyesi haline gelmiştir.⁸⁵ Tanzimat Dönemi'nde hayırseverlik çatısı altında kurulan kadın cemiyetlerinin sayısında, 19. yüzyılın son yarısında artış meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi de Peralı Fukaraperver Rum Kadınlar Cemiyeti'dir. Bu cemiyetin hayırseverlik faaliyetleri bir yana, İstanbul'da birçok kadın cemiyetlerinin kurulmasında ve desteklenmesinde de etkili olmuştur. Kadın cemiyetlerinin hayırseverliğin yanı sıra dini faaliyetlere de önem vermesinin nedeni, hayırseverliği dini bir sorumluluk olarak görüp, bu iki olguyu bağdaştırmasıdır.⁸⁶ Bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslim kadınların Avrupa'da yayılan kadın derneklerini örnek aldığına dair tespitleri destekler niteliktedir.

Diğer taraftan Osmanlı Müslüman kadınları, Gayrimüslimlerde olduğu gibi Tanzimat Dönemi'nden sonra cemiyetleşme çalışmalarına başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde kadın derneklerinin varlığına değinen Nicole Van Os, Müslüman kadınlara ait ilk derneğin 1876 yılında Mithat Paşa'nın eşi tarafından kurulduğu ihtimalini vurgulamıştır. 1908 yılına kadar az sayıda görülen Müslüman kadın derneklerinin Jön Türk devrimiyle sayıca arttığı ve 1909 Cemiyetler Kanunu ile tamamının kayıt altına alındığı bilinmektedir.⁸⁷ Bu bağlamda Leyla Kaplan, Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan kadın cemiyetlerini kuruluş amaçlarına ve faaliyetlerine göre şöyle ayırmıştır:

1. "Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında kurulan yardım cemiyetleri
2. Kadın haklarını savunmak amacıyla kurulan cemiyetler

⁷⁹ Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", C. III, 861; *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski...*, 239-246; Ümüt Akagündüz, "Osmanlı Kadın Hareketinin Özgün Değerlerinden Kadınlık Mecmuası ve Aliye Hâşmet'in "Feminizm Yahut Hukuk-u Nisvan Meselesi" Adlı Yazısı", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 66 (Yıl 2020), 1-39.

⁸⁰ *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski...*, 336-337, 337-339.

⁸¹ *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski...*, 17.

⁸² *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski...*, 367-373.

⁸³ Ashında bu dönemde kısa süreli yayım yapan, çok sayıda dergi varlık göstermektedir. Ümüt Akagündüz, "1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri Hakkında Bir Değerlendirme", *Kebikeç*, Sayı: 34 (Yıl 2012), 30.

⁸⁴ Nicole A.N.M. Van Os, "Osmanlı Kadın Dernekleri Geçmişten Gelen Kaynaklar, Gelecek İçin Kaynaklar", Çev. Kaya Genç, *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. 17, Sayı: 99 (Mart 2002), 7.

⁸⁵ Çakır, *Osmanlı Kadın*, 59.

⁸⁶ Çağla Derya Tağmat, *İstanbul'da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2015, 82-83.

⁸⁷ Os, "Osmanlı Kadın Dernekleri", 8.

3. Milliyetçi amaçlar için kurulan cemiyetler
4. Ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan cemiyetler
5. Eğitim, sinai, zanaat, mesleki, iktisat, tanıtım ve propaganda amaçlı kurulan cemiyetler”⁸⁸

Şüphesiz ki Osmanlı Müslüman kadın cemiyetleri, kuruluş felsefesinde sosyal yardımı amaçlamaları açısından Avrupa'daki cemiyetlerle benzerlik göstermiştir. Cemiyetler, ardi ardına devam eden savaşlar nedeniyle cephede olan erkek nüfusunun geride bıraktığı ailelere, dul ve yetimlere destek olmak, onların çocuklarını eğitmek, kadınları mesleki konularda yetiştirmek gibi amaçlar taşımıştır. Ayrıca bu cemiyetlerin Müslüman kadınların istihdamını sağlaması ve onlara belirli bir statü kazandırması açısından faaliyet yürütmüş olması, dikkat çeken bilgiler arasındadır.⁸⁹ 19. yüzyılda Balkan coğrafyasında yaşanan ulusçuluk ve bağımsızlık faaliyetleri sırasında Osmanlı kadınları, erkeklerle birlikte İstanbul'da kurulan birçok yerel yardım kuruluşuna para ve mal bağışı yapmıştır. Kadınlar, yardım cemiyetleri özellikle Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye⁹⁰ aracılığıyla askerler ve yoksullar için iç çamaşır, çorap, soğuğa dayanıklı giysiler; yaralı askerler için ise çarşaf takımı, pansuman malzemeleri ve gömlek bağışlamıştır.⁹¹ Diğer yandan ilk kurulan cemiyetlerde kadınlar toplantılar tertip ederek, burada yaptıkları konuşmalarla hitap ve örgütlenme konusunda deneyim de kazanmıştır.⁹² Bu kazanımlar, şehirli Türk kadınının Milli Mücadele döneminde miting ve toplantılarda halkı ulusal direnişe çağırmasında etkili olmuştur.

Kadınlar tarafından kurulan hayırsever cemiyetler, İkinci Meşrutiyet, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları yıllarında daha çok yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde savaş dönemlerinde önemli faaliyetler içerisinde bulunan Müslüman kadın cemiyetleri, kuruluş amaçları ve yürüttükleri hizmetler açısından Birinci Grup Cemiyetleri olarak adlandırılmıştır. Öte taraftan Batı kadın hareketinden esinlenen Osmanlı Müslüman kadınları, Teal-i Nisvan (1908), Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan (1913) ve Hizmet-i Nisvan gibi kadın haklarını savunan cemiyetleri kurarak, feminizm olgusu üzerinde yoğunlaşmıştır.⁹³ Ancak Türk kadınları Batı'daki feminizmden farklı olarak, bu cemiyetler yoluyla kadınların eğitimi, sosyal ve üretken olmasını hedeflemiştir.

Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet yıllarında varlığı pek bilinmeyen Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, Osmanlı İsvaç Büyükelçisi Şerif Paşa'nın eşi Emine Hanım öncülüğünde 1919'da kurulmuştur. Kürt kadınlarını çağdaşlaştırmak, yetim ve dullara yardım etmek ve onlara iş bulmak amacıyla açılan bu cemiyet, kitap, gazete, broşür, yayınlamak, okul ve kütüphane kurulmasını, konferanslar vermeyi planlayan bir faaliyet taslağına sahiptir. Bu cemiyet sadece Kürt kadınlarına değil, başka milletlerden kadınlara da üyelik hakkı tanımıştır. Jin, İstiklal, Zarya, Vastoka isimli yayın organları, cemiyetin genel karakterini yansıtan yayınlar yapmıştır. Özellikle 1918-1919 yıllarında kısa süreli olarak çıkan Jin dergisi, bu cemiyet hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁹⁴

Bir başka teşkilat ise 1908 yılında kurulan Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti'dir. Cemiyet yayın organı Diyane yoluyla kadınlara İngilizce, Çerkezce ve piyano dersleri verdiklerini duyurarak, kadınları bu eğitimlere teşvik etmeye çalışmıştır. Bu cemiyetin kimsesiz ve yoksul kadınlara sosyal yardımda bulunmanın yanı sıra, kadınların çeşitli konferanslara ve aktivitelere katılmasını sağlamak için çalışmalar yürütmesi, diğer cemiyetlerle benzer amaçlar taşıdığını göstermektedir.⁹⁵

Öte taraftan Türk kadınları 20. yüzyılın başlarında savaşların yıkıcı etkisiyle karşılaşınca, kurdukları cemiyetlerle daha yoğun faaliyetler içerisine girmeye başlamıştır. Bu çerçevede 1912-1913 yıllarında gerçekleşen Balkan Savaşı'nda⁹⁶ Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi üyelerinden bazı kadınlar, kurulan hastanelerde ve seyyar hastane olarak kullanılan vapurlarda, gönüllü hastabakıcı olarak çalışmıştır. Bu savaş sırasında Türk kadınlarının yanı

⁸⁸ Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Ankara: AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998, 58-60.

⁸⁹ Burçin Erol, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk ve Batı Kadını", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1996, 152-153.

⁹⁰ 1908 yılında Mısırlı Mehmet Şerif Paşa ve arkadaşları tarafından İstanbul'da kurulması düşünülen bu cemiyetin ortaya çıkan fikir çatışmaları sonucunda, diğer Müslüman ülkelerde faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. *Hülya Küçük Sevil, İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, 378.

⁹¹ Nicole Van Os, "Gendering Jihad: Ottoman Muslim Women and War during the Early Twentieth Century", *Jihad and Islam in World War I*, Edit. Erik-Jan Zürcher, Netherlands: Leiden University Press, 2016, 156.

⁹² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, 479.

⁹³ Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi*, 58-59; Toprak, *Türkiye'de Kadın*, 4.

⁹⁴ Rohat Alakom, "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti", *Tarih ve Toplum Dergisi*, C. 29, Sayı: 171 (Mart 1998), 36-40.

⁹⁵ Yavuz Selim Karakışla, "Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. 15, Sayı: 88 (Nisan 2001), 38-43.

⁹⁶ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913) Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu*, C. III, I. Kısım, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, 3-7.

sıra, Alman ve Fransız kadınlar da gönüllü hastabakıcılık yapmıştır.⁹⁷ Bu savaşta yaralıları tedavi eden hastabakıcılar arasında, Türkiye'nin ilk modern hemşiresi olarak tanımlanan Safiye Hüseyin Hanım da bulunmaktadır. Safiye Hanım yazdığı hayat hikâyesinde, yaralıların Ahırkapı mevkiğine çıkarılmasından sonra gece geç saatlere kadar fener ışığında, askerlere pansuman yaptıklarını ifade etmiştir. Safiye Hanım, gerektiğinde yaralıları ameliyat ettiğini ve hatta aylarca hiç dinlenmeden bu şartlar altında çalıştığını belirtmiştir.⁹⁸

Ayrıca Kırımlı Türk kadınları da Balkan Savaşı sırasında yiyecek ve giysi üretimi yaparak, Osmanlı ordusuna destek olmuştur. Çok sayıda Kırımlı kadın Osmanlı askerlerini tedavi etmek için gönüllü olarak İstanbul'a geçerek, Kadırga hastanesinde çalışmaya başlamıştır. Kadınlar yaralılar ve hastalar ile ilgilenmenin yanı sıra Osmanlı Türk kadınlarını, erkeklerin yanında savaşa gitmeleri için teşvik etmiştir. Meryem Pataş (ova), Ümmügülüm Kemal (ova), Rukiye Yunus (ova), Meryem Yakup (ova) gibi hanımlar, Osmanlı-Türk kadınlarını savaş sırasında aydınlatma ve örgütlenme açısından öncü isimler arasındadır.⁹⁹ Avrupalı kadınların yaptığı gibi Türk kadınlarının da cephede savaşan askerlere katkı sağlaması, savaş sırasında gösterdikleri merhamet nosyonudur.

1912-1913 Balkan Savaşları sırasında iktidarda olan İTCH, milli ekonomiyi yaratmak için Osmanlı Müslüman tebaasını yerli malı tüketimine teşvik etmiştir. Bu çerçevede özellikle Hayırsever Kadınlar Cemiyeti milli üretime olan talebi artırmak, bu doğrultuda işyerlerinin açılması için yoğun uğraşlar vermiştir. Cemiyetin genç kadınların yetenekli birer terzi olabilmesi için kurslar açması, bu bağlamda Türk Kadınları Bıçkı Yurdu'nun kadınları tekstil alanında yetiştirmesi, savaş sırasında ordu giysilerinin üretimi açısından atılan önemli adımlardır.¹⁰⁰ Görüldüğü üzere Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi, geç yıllarda kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu noktadan hareketle kadınları tekstil üretimine teşvik eden cemiyetler sayesinde savaş ekonomisine katkıda bulunarak yetkin hale gelen kadınlar, Milli Mücadele döneminde de bu performansı sergilemeye devam etmiştir.

Ayrıca İTC Hükümeti, tekstil üretiminin fabrika ortamında meydana getirilmesi noktasında birtakım çalışmalar yürütmüştür. 1912 yılının Haziran ayı içerisinde kurulan Dört Mevsim Elbise Kooperatifi Osmanlı Anonim Şirketi ve Şark Hazır Elbiseçilik Osmanlı Anonim Şirketi sayesinde, hazır giyim sektöründe çok sayıda kadın çalışmıştır.¹⁰¹ Dolayısıyla kadınlar ev hayatının dışına çıkarak, fabrikada işçi statüsünde çalışmaya ve para kazanmaya başlamıştır. Bir başka önemli sonuç ise bu dönemde, fabrikasyon giysilerin toplumun her kesimi tarafından yaygın olarak kullanılmasıdır.

Diğer taraftan Balkan Savaşı'ndan itibaren Avrupa'da kadınlar, uluslararası bir hareket başlatmış ve Osmanlı kadını da bu oluşuma ayak uydurup ülkesini her konuda savunarak tarihe önemli bir soluk kazandırmıştır.¹⁰² Elbette Osmanlı Devleti'nin çok uluslu ve çok dinli olması, kadın hareketine de yansımıştır. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında yoğun şekilde görülen bu hareketliliği, Osmanlı kadın hareketleri olarak nitelendirmek daha uygundur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu deyimini yerini, Türk ve Müslüman kadınlardan oluşan milli kadın hareketi almıştır.¹⁰³

Bu hareketlilik varlık gösterdiği yıllarla sınırlı kalmayarak, 1914-1918 yıllarında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı döneminde daha yaygın bir şekilde ilerlemiştir. Avrupa'daki kadın hareketinin bir benzeri olarak, Osmanlı kadınları tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında cemiyetlerin kurulmasına devam edilmiştir. Müslüman kadınlar savaş sırasında, yoksullara yardım etmek amacıyla sosyal yardımlaşma alanında aktif bir rol oynamıştır. Osmanlı Gayrimüslim kadınları ise modernleşme döneminin aksine, cemiyet kurma çalışmalarını azaltmıştır. Bu bağlamda tek bir Rum kadın cemiyetinin tespit edilmesi ve onun da faaliyetlerine dair detaylı bilgilere ulaşamaması, savaş süresince Osmanlı Devleti'nin farklı etnik unsurlara ait kadınları arasında paralel

⁹⁷ *Hilal-i Ahmer' den Kızılay'a*, Haz. Seçil K. Akgün ve Murat Uluğtekin, Ankara: Kızılay Yayınları, 2002, 107-110.

⁹⁸ "Safiye Hüseyin Elbi'nin Kendi Kalemile Hayat Hikâyesi", *Kızılay Dergisi*, Yıl 2, Sayı: 16 (Ağustos 1964), 12.

⁹⁹ Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*, Ankara: Ajans Türk Matbaacılık, 1998, 135-145.

¹⁰⁰ Nicole A.N.M. Van Os, "Millî Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*, C. XIV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 140-141.

¹⁰¹ Bu dönemde, hazır giyimün üretildiği anonim şirketler hakkında ayrıntılı çalışma için bkz. Feyza Kurnaz Şahin, "II. Meşrutiyet Sonrasında Kadın Hazır Giyiminde Şirketleşme Tezahürleri", *Kadın Kaleminden Kadın Algısı I*, Ed. Jale Öztürk-Olcay Özkaya Duman, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.

¹⁰² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Kadınları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, 25-26.

¹⁰³ Akagündüz, *II. Meşrutiyet*, 76-77.

örgütlenmenin işlevselliğini kaybettiğini göstermiştir.¹⁰⁴ Savaş yıllarında yaşanan siyasi konjonktür ve ekonomik sorunlar nedeniyle Gayrimüslim kadınlar tarafından, cemiyet kurma çalışmalarının durma noktasına geldiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Osmanlı Müslüman kadınlar tarafından cemiyetlerin ardı ardına kurulması¹⁰⁵ ve faaliyetlerinde yoğunluk yaşanması, savaş dönemlerinde kendisini göstermeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'nde çeşitli cemiyetler kurulmuş, bu bağlamda kadınlar tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi oluşturulmuştur.¹⁰⁶ Dönemin toplumsal güçlüklerine rağmen Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin 1912 yılında İstanbul Hükümetinin onayı ile açılmış olmasında, kadınların merhamet ve şefkat duygularına sahip olmasının etkili olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁷ Kadınların erkeklerden farklı olarak, kurdukları cemiyetlerle hayırseverliğe yönelmesinde onların doğasında var olan annelik nosyonu belirleyici olmuştur.

Yukarıda belirtilen faaliyetlerin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı sırasında hastanelerin gün geçtikçe artan personel ihtiyacı, Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin kadın hastabakıcı yetiştirilmesine öncülük etmesiyle giderilmiştir. Ayrıca bu cemiyet tarafından göçmen çocuklar, ordunun giysi üretiminde çalıştırılarak, bu çocuklara istihdam alanı yaratılmıştır. Bu kuruluş, kendi çabalarıyla gerçekleştirdiği faaliyetler sonucunda elde ettiği yardımlarla Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bütçesine önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁰⁸ Nitekim bu teşkilat bir yandan cephedeki askerleri tedavi ederken, öte taraftan ise yardıma muhtaç çocukların para kazanacakları ve ordunun ihtiyaçlarının da karşılanacağı sistemli bir çalışma programı yürütmüştür.

Diğer taraftan seferberlik nedeniyle erkeklerin askere alınmaları ve cepheye gönderilmeleri, kadınlara istihdam alanı açmıştır. Bu noktadan hareketle 1916'da faaliyete başlayan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, 26 Temmuz 1917 yılında Enver Paşa'nın da onayıyla kurulan Kadın Amele Taburu ve 10 Eylül 1917 tarihinde oluşturulan Kadın Birinci İşçi Taburu, savaş yıllarında faaliyet gösteren önemli teşkilatlar arasındadır. Bu örgütlenmeler aracılığıyla uzun süren savaşlar nedeniyle çalışmak zorunda kalan Müslüman Osmanlı kadınlarına iş imkânı yaratılmış, kadınların barınma, giyinme ve beslenme ihtiyaçları karşılanmıştır.¹⁰⁹ Osmanlı kadını bu cemiyetler vasıtasıyla kendi ekonomik ihtiyaçlarını karşılamaya ötesinde, vatan savunmasına hazırlık yapmaya başlamıştır.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı sırasında milliyetçi toplumsal kenetlenmeyle ortaya çıkan topyekûn seferberlik, oldukça doğal bir gelişme olarak görülmüştür.¹¹⁰ Milliyetçilik, kadınları anne, öğretmen, işçi ve savaşçı rollerini taşıyan ulusal birer aktör olarak, toplumsal hayata katmaya davet etmiştir.¹¹¹ Osmanlılık ülküsünün etkisini kaybettiği Balkan Savaşlarına tepki olarak, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Hükümeti ve halk tarafından Türk milliyetçiliğine doğru bir eğilim başlamıştır.¹¹² Balkan Savaşları sonrasında kadın hareketini felsefe olarak değiştiren Türkçülük akımı, savaş döneminde ülkeye katkıda bulunan kadın imgesini ön plana çıkararak, aslında İslam öncesi Türk kültürünü vurgulamıştır.¹¹³ Birinci Dünya Savaşı'ndan

¹⁰⁴ Tağmat, *İstanbul'da Helenizm*, 193-194.

¹⁰⁵ Birbirine benzer çok sayıda cemiyetin mevcut olduğunu belirten Tarık Zafer Tunaya, bu bağlamda tam olarak saptanan kadın örgütlerini şöyle sıralamıştır: Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti (1908-1908), İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi (1908-1908), Teal-i Nisvan Cemiyeti (1908-1908), Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti Hayriyesi (1908-1908), Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye (1909-1909), Mamulat-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (1909-1909), Esirgeme Derneği (1909-1909), Teal-i Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti (1910-1910), Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti (1913-1913), Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (1913-1913), Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti (1915-1915), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (1916-1916), Hilal-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti (1912). Tunaya, *Türkiye'de*, C. I, 476.

¹⁰⁶ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2010, 46.

¹⁰⁷ Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacifettahoğlu, Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Kuruluşu, 2009, 81-82.

¹⁰⁸ Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer)*, 49.

¹⁰⁹ Yavuz Selim Karakışla, bu kuruluşların Almanya'da görülen para-militer uygulamalarla benzerlik taşıdığına ve Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarında kısa ömürlü bir denemesinden ibaret olduğuna dikkat çekmiştir. Yavuz Selim Karakışla, *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, 183. Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 9, Sayı: 51 (1988), 34.

¹¹⁰ Karakışla, *Kadınları Çalıştırma*, 23.

¹¹¹ Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Çev. Aksu Bora vd., İstanbul: Metis Yayınları, 2015, 169.

¹¹² Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 2010, 369.

¹¹³ Akagündüz, *II. Meşrutiyet*, 274.

sonra yerini korumaya devam eden Türkçülük akımı, Milli Mücadele döneminde daha fazla dinamikleşerek önem kazanmıştır. Dolayısıyla modern bir milli kadın modeli, Türkçülük fikrinin etrafında şekillenmeye başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Avrupa ve ABD'deki kadınlar gibi Osmanlı kadını da, ülkesi için çeşitli sorumluluklar almıştır. Savaş sırasında sağlık alanında gösterdiği faaliyetleriyle tarihe geçen Safiye Hüseyin Elbi,¹¹⁴ ilk Türk hemşiresidir. Safiye Hanım, önce Balkan Harbi'nde daha sonra ise Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesinde yaralıları tedavi etmiş ve birçok gönüllü faaliyette bulunmuştur.¹¹⁵ Gazeteci Hikmet Feridun Es'in 12 Haziran 1935 tarihli *Yedigün* dergisinde yayınlanan, Safiye Hüseyin Elbi ile yaptığı röportajı Çanakkale cephesinde yaşananlar ile ilgili çarpıcı bilgiler içermektedir. Safiye Hüseyin, cephede yaşananlar hakkında şöyle bilgiler vermiştir:

“...Çanakkale’de kanlı savaşlar oluyordu. Alman Salibiahmeri ile bizim Kızılay Cemiyeti birleşmiş Reşitpaşa vapurunu hastane gemisi yapmıştık. Ben bu geminin baş hastabakıcısı olmuştum... Reşitpaşa, Çanakkale’ye gidecek, orada yaralıları tedavi edecek, yarası ağır olanları alıp İstanbul’a getirecekti. Bana: “Vaziyet tehlikelidir dediler... Ne vapuru olursa olsun... İster hastane vapuru, ister Kızılay, ister Salibiahmer, İngilizler topa tutuyorlar... Ben aldırış etmedim. Zaten umumi harp başladığı zaman ben hastabakıcılık için gönüllü yazılmıştım. Gönüllü olarak gidiyordum. Peşinen şunu söyleyeyim ki hayatımda hiçbir zaman ölümden korkmuş değilim... Hastaları, yaralıları toplamaya başladık. Ne yaralılar, ne yaralılar. Şu parmakları görüyor musunuz? ...Ben bu parmaklarla kaç delikanlının gözlerini bir daha açılmamak üzere kapattım. Kaç delikanlının...”¹¹⁶

Safiye Hanım bu röportaj esnasında, savaş alanında yaralıları tedavi etmekten vazgeçmediğini, Reşitpaşa gemisinde çok kahr çektiğini, aç kaldığını, üşüdüklerini ve hatta bitlendiklerini de anlatmıştır. Uzuvarları kopan birçok askerin hasta yatağında bile, vatana hizmet etmek düşüncesiyle meşgul olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Reşitpaşa vapurunda Alman, Avustralyalı, İngiliz ve Türk olmak üzere çok sayıda yaralı askerler tedavi edilmiştir. Safiye Hüseyin, yüzlerce yaralı askerin ölümden döndüğünde anne kelimesini sayıkladığını, ayrıca yabancı askerleri tedavi ederken onlara teselli verdiğini, asla düşman asker olduklarına dair bir tavır sergilemediğini açıklamıştır.¹¹⁷ Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın Çanakkale cephesinde Alman ordusunda gönüllü olarak görev yapan Hemşire Erica ise gündüzleri askerleri tedavi ederken, geceleri köylü kadınlarla birlikte Türk ordusuna yatak, yorgan, kıyafet ve çadır dikmiştir.¹¹⁸ Nitekim bu savaş sırasında her ülkeden hemşireler ve hastabakıcılar, kimlik ayırımı yapmadan, merhametli ve anaç rolleri doğrultusunda cephede ve cephe gerisinde çok sayıda askeri tedavi etmiştir.

Diğer taraftan, Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa’da ve ABD’de olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de cephe gerisinde erkek nüfusunda eksilmenin yaşanması, kadınların boş kalan iş alanlarına girmesine neden olmuştur. Osmanlı kadını, ailesini geçindirmek için çalışmak zorunda kalmış, bu durumla birlikte onların aile içindeki rolü ve toplumsal statüsü de değişime uğramıştır.¹¹⁹ Üstelik Birinci Dünya Savaşı’na kadar dokuma sanayisinde en büyük payı Rum ve Ermeni kadınlar oluştururken, savaş sırasında Müslüman Türk kadınları fabrikalarda çalışmaya başlamıştır.¹²⁰ Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin işgücü konusunda yaşadığı sorun savaş boyunca devam etmiş olsa da, kadınlar bu boşluğu tamamlamıştır. Öte yandan daha önceki yıllarda sadece ev sanatlarına dair işlerde faaliyet gösteren kadınların savaş sırasında harp sanayisinde istihdam edilmesi, kadınlar için alışılmadık bir durum yaratmıştır.¹²¹

¹¹⁴ Safiye Hüseyin Elbi, hastabakıcılık mesleğine giren ilk Türk kadınından biri olarak, Balkan Savaşı sırasında Kızıllaç ile çalışmıştır. Yardımsever bir kişiliğe sahip olan Safiye Hüseyin Elbi, Kızılay Çocuk Esirgeme Kurumu, Yeşilay Veremle Mücadele gibi sosyal yardım cemiyetlerinde çalışmıştır. 1925 yılında Hastabakıcılık Okulu kurulunca burada Fransızca ders vermiştir. Mütareke yıllarında Fransızların açtığı Süt Damlası Kurumu, işgal kuvvetlerinden sonra Besim Ömer Paşa tarafından devralınca, Safiye Hanım burayı yönetmeye başlamıştır. Ayrıca Safiye Hanım, Süt Damlası ve Anneler Birliği kurumlarında da çalışmıştır. Bkz. Celasun, *Tarih Boyunca*, 82-83.

¹¹⁵ Gülgün Küçüktürkücü, *Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız*, İzmir: Kültür Kitap Sarayı Yayınları, 2016, 14-19.

¹¹⁶ “Türkiye’nin İlk Hasta Bakıcısı Safiye Hüseyin”, *Yedigün Dergisi*, 12 Haziran 1935, Yıl 3, No: 118, C. 5, 7-8.

¹¹⁷ “Türkiye’nin İlk Hasta Bakıcısı”, 8-9.

¹¹⁸ Zümrüt Sönmez, *Savaşın Kadınları*, İstanbul: Yarımada Yayınları, 2008, 64-65.

¹¹⁹ Toprak, *Türkiye’de Kadın*, 5.

¹²⁰ Ahmet Makal, “Türkiye’de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960”, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği*, Haz. Ahmet Makal-Gülay Toksöz, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, 41.

¹²¹ Ayrıca fabrika sahiplerinin ve ustabaşlarının onlardan gayet memnun olduğu, bu bağlamda kadınların fedakârlıklarının takdir edildiği yönünde bilgilere rastlanmıştır. “1329 ve 1331 Seneleri Sanayi İstatistikleri”, *Ticaret ve Ziraat Nezareti*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1917, 21.

Bununla birlikte, savaş döneminde üniforma ve askeri kıyafetlerinin dikilmesi için ordu atölyelerine binlerce kadın istihdam edilmiştir. Dikim atölyelerinde çalışan kadınlara maaş, öğle arası yemek ve ek olarak da yiyecek kumpanyaları verilmiştir. Ayrıca İstanbul belediyesi, sokak temizleyicisi olarak çok sayıda kadını görevlendirmiş, kadınlar bu işi yaparken özel üniforma ve pantolon giymiştir. Çok sayıda kadın, gönüllü olarak hayır kurumları ve hastanelerde çalışmaya başlamıştır, dolayısıyla kadınlar iş dünyasında iyi başlangıçlar yaparak yeni fırsatlar elde etmiştir.¹²² Türk kadınına iş sektöründe çeşitli imkânların tanınması, onları yüzyıllardır çekildikleri inzivadan çıkarmıştır. Savaşın ekonomik baskıları, çalışma sektöründe fırsatlar yarattığı gibi realiteleri değiştirip kadınların bakış açılarını da değiştirmiştir.¹²³

Osmanlı kadınlarının savaş sırasında çalışma alanlarında bu denli fırsatlar elde etmesi ve toplumda aktif hale gelmesi, basında geniş yankı bulmuştur. *Sabah Gazetesi*'nin 13 Ekim 1917 tarihli baskısında geçen haberde, Birinci Dünya Savaşı'nda en büyük istifadeyi kadınların aldığı belirtilmiştir. Erkeklerin yıllardır hüküm sürdüğü iş ve sosyal alanlarda artık kadınların yer alması, "her tarafı kadınlar istila etmiş gördüm" şeklindeki tepkilere de neden olmuştur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı döneminde, İstanbul'da kadın berberlerin sayısında artış yaşanmıştır. Sokakları da temizlemeye başlayan kadınlar, bir süre sonra giydikleri geleneksel kıyafetlerin işlevsiz olması sebebiyle işlerine engel olmayan, rahat kesimli pantolon ve ceket takımları giymiştir. Diğer yandan söz konusu haberde Almanya'da benzer bir durumun görüldüğü, ayrıca Avusturya'da inşaatlarda kadınların çalıştığına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla kadınların resmi dairelerde, bankalarda, ticarethanelerde, fabrikalarda ve hatta en ağır işlerde çalışması, dönemin bir gereği olarak kabul edilmiştir.¹²⁴ Birinci Dünya Savaşı'na katılan her ülkede, kadınların sosyal ve ekonomik alanda yaşadığı hareketlilik, buna bağlı olarak rollerinde ve konumlarında gerçekleşen değişimler, oldukça benzerlik göstermektedir.

Öte taraftan savaş esnasında, daha önce konaklarda lüks bir hayat sürdüren bazı kadınların iş arayıp, para kazanmak zorunda kaldığı görülmüştür. İlk defa ekmek kuyruklarına giren kadınların yanı sıra, Gülhane tarafındaki askeri dikim atölyesinde çalışanlar da bulunmaktadır. Özellikle İrfan Orga'nın *Bir Türk Ailesinin Öyküsü* adlı eserinde, annesi Şevkiye Hanım'ın elit bir yaşamdan fabrika işçiliğine doğru uzanan hayatı, bu dönemin yaşam koşullarını ve güçlüklerini gözler önüne sermektedir. Üstelik savaş sırasında kadınların evden fabrikaya doğru ilerleyen üretim faaliyetleri, aile büyüklerinin ve toplumun geleneksel baskısının gölgesinde devam etmiştir.¹²⁵ Nitekim Osmanlı kadını savaş döneminde edindiği yeni rollerine ve imajlarına uyum sağlarken, bu gelişmeler etrafında fikrîsel anlamda da bilinçlenmeye başlamıştır.

Kadınların iş hayatına eklemlenmesi, bilinçlenmesi ve toplumda yer edinmesi konusunun feminizmden bağımsız olarak değerlendirilmesi pek mümkün görünmemektedir. Osmanlı toplumunda feminizmin nasıl analiz edildiği önemli olup, bu anlamda Zafer Toprak'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk kadın hareketinde görülen müsavat-ı tammeyi (feminizmi), bir burjuva feminizmi olarak tanımlaması yerinde bir tespittir. Savaş döneminde erkeklerin cepheye giderek boş bıraktığı iş alanlarında çalışmaya başlayan kadınlar, hem ülke üretiminin devamını hem de ailenin geçimini sağlamakla görevli hale gelirken, aslında toplumun dezavantajlı grubunu oluşturmuştur. Nitekim ağır sorumluluklar taşıyarak, sosyal rolleri değişen kadınların bir taraftan toplumsal görünürlük kazanması, geleneksel aile yapısında çözülme yaşanmasına da etki etmiştir.¹²⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı kadınlarının hayatında ekonomik kazanımlar ve giyim-kuşam revizyonu dışında, hukuki gelişmeler de yaşanmıştır. İTC Hükümeti tarafından 25 Ekim 1917 tarihinde çıkarılan Aile Hukuku Kararnamesi'ne göre¹²⁷ evlilikler yasal olarak hâkim huzurunda yapılarak, kadınlar için evlenme yaşının on altının üzerinde olması gerekli görülmüştür. Ancak bu kararname ile her ne kadar kadınların boşanma hakkı

¹²² Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War*, London: Yale University Press, 1930, 235-236.

¹²³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, 237; Osmanlı kadınlarının çalıştığı alanlar istihbarat memurlukları, gardiyanlık, belediye teşkilatı, telgraf ve posta şirketi olmuştur. Ferhat Uyaniker, *Milli Mücadele'de Türk Kadını*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009, 12; Osmanlı Devleti'nde kadınlar, 1913 yılında telefon şirketinde, 1914'te pul memuru olarak, 1918'de İstanbul Postahanelerinde ise 85'i Müslüman olmak üzere toplam doksan kadın çalışmıştır. Güldal Okuducu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, 398; Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı kadınları da, kamu sektöründe ilk olarak haberleşme alanında çalışmaya başlamıştır.

¹²⁴ "Kadınların Muharebeden İstifadeleri", *Sabah*, 13 Ekim 1917, 2.

¹²⁵ İrfan Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, Çev. Arın Bayraktaroğlu, İstanbul: Ana Yayıncılık, 1994, 154-157.

¹²⁶ Zafer Toprak, "Cihan Harbi, Osmanlı Devleti ve Toplumsal Dönüşüm", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 136 (Güz 2018), 7.

¹²⁷ Kararnemenin maddeleri hakkında detaylı bilgi almak için bkz. M. Akif Aydın, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, 1998, 314-318.

genişletilmiş olsa da, erkekler için çok eşlilik yasaklanmamıştır. Bazı uygulamalarda tezat durumlar içeren kararnameyi yayınlayan iktidar partisi, kadınları toplumsal yaşama katmak için başka girişimlerde de bulunmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın seyri ve hükümetin politikaları ile konumu değişen orta ve üst sınıfa mensup kadınlar, artık eşleriyle birlikte tiyatro ve müzik içerikli sosyal faaliyetlere katılmaya başlamıştır. Öte yandan bir diğer gelişme ise kadınların bu dönemde, eğitim alanında daha geniş imkânlarla sahip olmasıdır. 1914 yılından itibaren Darülfünun' da karma eğitime geçilmesi, kadınların üniversite eğitimi olarak fırsat eşitliğinden yararlanır hale gelmesini sağlamıştır.¹²⁸ İTC iktidarının devletin toplumsal yapısında yaratmaya çalıştığı çağdaşlaşma olgusunu, kadınların eğitim ve kısmen de olsa hukuk alanında erkeklerle eşit haklara sahip olmasıyla gerçekleştirdiği oldukça belirgindir.

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı erkekler açısından askeri tecrübelerin yenilediği ve vatan savunması için çaba sarf edildiği, kadınlar için ise hiç görülmemiş sorumluluk ve özgürlük deneyimlerinin açığa çıktığı bir dönem olmuştur. Ülkesinin hizmetinde olan kadın için birbirinden farklı iş sahaları açılmış, böylece kadın ve erkek arasındaki iş gücü engeli ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla bu sırada kadınlar var olan yeteneklerini keşfetme fırsatı yakalamış, ekonomik bağımsızlığa kavuşmuştur.¹²⁹ Ardı ardına yaşanan savaşların yarattığı ortamda, kadınların özgürleşen bir konuma geçmesi ve iş hayatında aktif hale gelmesi, toplumsal dengeleri sarsmıştır. Bu bağlamda savaşa katılan her ülkede, kadınların ağır sorumluluklar alması ve savaş sonrasında kadınların ödüllendirilmesi konusu her toplum tarafından oldukça desteklenmiştir.¹³⁰

Savaş sona erince kadınların uzun süredir gösterdiği çabaların ödüllendirilmesi konusu tartışılırken, onların iş sahasında çalışmaya devam etmesi bazı ülkelerde etkisini kaybetmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda milliyetçilik duygularının ön plana çıkmasıyla kahraman, katılımcı, yurtsever, cefakeş ve fedakâr kadın yurttaşlar imajının, savaştan dönen yorgun, evin direği, gelir sahibi baba karakteri karşısında etkinliğini kaybettiği vurgulanmış¹³¹ olsa da, kadınların savaş dönemlerinde bilinçlendiği ve ülkesine katkıda bulunmak konusunda zengin deneyimler kazandığı gerçeğini gözler önüne sermek gereklidir.

Bu değerlendirmelerin yanı sıra Fransız Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren kitle seferberliğinde büyük bir insan gücünün kullanılması, özellikle ekonomik alanda çalışan kadınların toplumsal görünürliğünde bir değişim meydana geldiği oldukça açıktır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren bu hareketlilik zaman zaman kesintiye uğramış, ancak İkinci Dünya Savaşı'nda devamlılık kazanmıştır.¹³²

Sonuç

Rönesans, Reform, Aydınlanma dönemleri ve Fransız ile Sanayi Devrimleri etkisiyle Avrupa'dan Osmanlı Devletine doğru akan, bir modernleşme hareketi başlamıştır. Bu aksiyonların bir parçası olan feminizm vasıtasıyla kadının konumunda yaşanan değişim ve dönüşüm, Osmanlı kadınlarının ataerkil yapıyı gözden geçirmesine etki etmiştir. Bu kapsamda 19. yüzyıldan itibaren dünya geneline bakıldığında kadınların statülerindeki değişimin savaşlar, devrimler ve sosyal olaylar gibi kısa dönemli veya endüstrileşme, şehirleşme, eğitim ve istihdam benzeri uzun süreçler sonucunda meydana geldiği görülmüştür.

19. yüzyılda, reformların etkisiyle Osmanlı aile kurumunda, bazı değişiklikler gözlenmiştir. Bu dönem, sorgulama, cevap arama, farkındalık ve uyanış ile birlikte başkaldırı halini alarak, Osmanlı'da kadın hareketinin yaşanmasına tanık olmuştur. Nitekim bu yeni düzen, kısa süre içerisinde her kitleye mensup Osmanlı kadınının bilinçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet yıllarından itibaren kendisini

¹²⁸ Osmanlı kadınlarının giysilerinde, her dönem değişimler meydana gelmiştir. 19. yüzyıla ait Osmanlı toplumuna damgasını vuracak dönüşümler, kendini göstermeye başlamıştır. Seçkin sınıf ve şehirli kadınlar, evde yeni moda giysilerden kabarık etekler giyerek, ince belli görünmek için korseler takmıştır. Ancak kadınlar, bu modern kıyafetlerinin dikkat çekmesini önlemek için uzun etekli bir çarşaf ile kamusal alanda yer almıştır. Zamanla çarşafın yerini Avrupalı kadınların giydiği paltoya benzer dış giysiler almış, peçe ise giderek şeffaflaşmıştır. 1910 yılında ise kendinden emin, cesaretli ve modern bir Osmanlı kadını imgesi ortaya çıkmıştır. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 222-224; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 186; Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, 72; Hukuk alanında Jön Türklerin ve Cumhuriyeti kuran kadronun başvuru kaynağı Aguste Comte ve Emile Durkheim'den etkilenen, pozitivist bir hukuk anlayışı geliştiren Leon Duguit'tir. Türkiye'de Leon Duguit'in etkisiyle yeni bir hukuk sisteminin yerleşmesi sonucunda, ilk adım olarak 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi çıkarılmıştır. Bkz. Toprak, *Türkiye'de Kadın*, 418.

¹²⁹ Chantal Lemercier Qelquejay, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Fransa'da Kadın Hakları", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1996, 130.

¹³⁰ Toprak, *Türkiye'de Kadın*, 26-27.

¹³¹ Karakışla, *Kadınları Çalıştırma*, 54.

¹³² Eric J. Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı)*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Everest Yayınları, 2011, 58.

basın ile edebiyat alanında somutlaştıran kadınlar, konumunu değerlendirmeye ve ataerkil yapıyı eleştirmeye başlamıştır. Özellikle İkinci Meşrutiyet; yazın dünyasında, meslek alanında ve cemiyet kurma faaliyetlerinde kadın hareketinin zirvede olduğu zaman dilimidir.

Kadın hareketi açısından İkinci Meşrutiyet dönemi, önemli bir kilometre taşıdır. Anayasal monarşinin yarattığı özgürlük ortamı ve Batı'ya açılmanın kadın hareketine katkıları, yadsınamaz. Dolayısıyla Batı'daki kadınların eşit haklar adına başlattığı mücadeleye, Osmanlı kadınları ilgisiz kalmamıştır. Özellikle özgür basın faaliyetleri, düşün dünyasındaki sirkülasyonu hızlandırmıştır. Ayrıca bu ortamda kurulan dernekler kadınların topluma fayda sağlayarak, kendilerini değerli görmelerine etki etmiştir. Egemen kadın rolleri ile kadınlık anlayışı hususundaki değişim, transnasyonal bağlamda işleyen feminizmle varlık göstermiştir.

Osmanlı kadını basın, edebiyat, hayırseverlik, cemiyet çalışmaları, konferanslara katılım gibi dönemin ruhuna uygun bir halde, benliklerini görünür kılmaya başlamışlardır. 20. yüzyılın başlarında Batı'daki süfrajyet hareketinden (suffragette movement) etkilendiği de açıktır. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı kadını, hukuki haklarıyla ilgili taleplerde bulunmaya adım atmıştır. Diğer taraftan Batı kadını, savaş yıllarında hem cephede hem de cephe gerisinde yoğun çalışmalar sürdürmüştür. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yoksul ailelere destek ve iş piyasasında erkeklerin yerini alan kadınlara mesleki eğitimler vermişlerdir. Cephe gerisinde Kızılhaç gibi organizasyonlarda ve cephede gösterdikleri her hizmet sırasında, cesur, alçakgönüllü, merhametli ve jingoistik bir imaj sergilemişlerdir. Nitekim bütün bu çabaların benzerleri, Osmanlı entelektüel kadınının faaliyet alanlarında da mevcuttur.

Bu noktadan hareketle Osmanlı kadını, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları döneminde basın, edebiyat, cemiyet, askeri üretim ve sağlık çalışmaları gibi hemen her alanda aktif bir rol oynamıştır. Nitekim bu savaşlar kadınlara farklı bir ortam hazırlamakla beraber, bireysel yaşamın tadını da duyumsatmıştır. Erkeklerin tamamı cepheye sevk edilirken, kadınlar evden sokak yaşamına akmaya, aile geçindirmek gibi temel ekonomik uğraşlarla meşgul olmuştur. Bunun yanı sıra cephedeki askerlerin giysi, gıda, lojistik gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere, geri hizmette de çalışmışlardır. Dolayısıyla savaş ortamının paradoksal olarak, kadına özgürleştirici bir kimlik verdiğini belirtmek mümkündür. Aslında Batı ile Osmanlı kadınları, savaşın getirdiği sorumluluklar dâhilinde birbirleriyle paralel bir eksende eşitlenmişlerdir.

Nitekim devrimler ve savaşlar, toplumsal yapı üzerinde etkili olduğu kadar kadınların statüsünü, bakış açısını ve imajını da başkalaştırmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında kadınların dünyasında yaşanan kültür, statü ve imaj değişiklikleri Avrupa ve ABD ile sınırlı kalmayarak, Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik yapısını da etkilemiştir. Ancak savaş sonrasında Avrupa kadını yeniden görünmez bir konuma girerken, aynı durum Türk kadını için geçerli olmamıştır. Bunun nedeni Birinci Dünya Savaşı Avrupa ülkeleri ve ABD için biterken, Türk milleti için Balkan Savaşı'yla başlayan bağımsızlık döneminin Milli Mücadele ile son bulmuş olmasıdır. Dolayısıyla Avrupa'da erkekler ve kadınlar eve geri dönüş sürecini yaşarken, Türk kadınları ve erkekleri ulusal mücadelenin başarıyla sonuçlandığı ana kadar, savaş alanında aktif kalmaya devam etmiştir. Osmanlı kadını özelinde bu oluşumların ve birikimlerin tümü, Cumhuriyet'e uzanan bir değişimin de habercisi niteliğindedir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Alakom, Rohat. "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti", *Tarih ve Toplum Dergisi*. Cilt 29, Sayı: 171 (Mart 1998): 36-40.

Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994.

Akagündüz, Ümüt. *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2015.

- Akagündüz, Ümüt. "Osmanlı Kadın Hareketinin Özgün Değerlerinden Kadınlık Mecmuası ve Aliye Haşmet'in "Feminizm Yahut Hukuk-u Nisvan Meselesi" Adlı Yazısı", *Atatürk Yolu Dergisi*. Sayı: 66 (Yıl 2020): 1-39.
- Akagündüz, Ümüt. "1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri Hakkında Bir Değerlendirme", *Kebikeç*. Sayı: 34 (Yıl 2012): 323-346.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007.
- Aydın, Hakan. "Kadın (1908-1909): Selanik'te Yayımlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (2/2009): 147-156.
- Aydın, M. Akif. "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 18, 1998: 314-318.
- Bakacak, Ayça Gelgeç. "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. Sayı: 44 (Güz 2009): 627-638.
- Bendason, Ney. *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*. Çev. Şirin Tekeli. İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, t.y.
- Berktaş, Fatmagül. *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Bock, Gisela. *Avrupa Tarihinde Kadınlar*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004.
- Borin, Françoise. "Tasvirlerle Yargıya Varmak", *Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları*. Cilt III. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 179-246.
- Bookchin, Murray. *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi: Köylü İsyanlarından Fransız Devrimine*. Çev. Sezgin Ata. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Braudel, Fernand. *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 2004.
- Caporal, Bernard. *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*. Cilt I. Çev. Ercan Eyüboğlu. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999.
- Castan, Nicole. "Suçlular", *Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları*. Cilt III. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 449-460.
- Celasun, Zehra. *Tarih Boyunca Kadın*. İstanbul: Ülkü Kitap Yurdu, 1946.
- Coutts, Baroness Burdett. "Women the Missionary of Industry", *Women's Mission Philanthropic Work of Women*. Ed. Eminent Writers. London: Sampson Low, Marston & Company, 1893: 284-299.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Çapa, Mesut. *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*. Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2010.
- Çavdar, Tevfik. *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*. Cilt I. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2001.
- Epler, Percy H. *The Life of Clara Barton*. New York: The Macmillan Company, 1915.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. Cilt I-II. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Erol, Burçin. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk ve Batı Kadını", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1996: 147-154.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül", *Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat*. Cilt I. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940: 648-659.
- Freyer, Hans. *Sanayi Çağı*. Çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.
- Fraisse, Genevieve-Perrot, Michelle. "Düzen ve Özgürlükler", *Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*. Cilt IV. Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 13-18.
- Fraser, Helen. *Women and War Work*. New York: G. Arnold Shaw, 1918.
- Georgeon, François. *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2006.
- Gökarp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1976.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Göze, Ayferi. *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları, 2009.

- Guiomar, Jean-Yves. "Fransız Devrimi ve Ulusun Ortaya Çıkışı", *Uluslar ve Milliyetçilikler*. Ed. Jean Leca. Çev. Siren İdemen. İstanbul: Metis Yayınları, 1998: 144-149.
- Gündüz, Mustafa. "Karma Eğitimin Tarihi ve Sosyal Gelişimine Kısa Bir Bakış", *Eğitime Bakış: Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*. Yıl: 15, Sayı: 45 (2019): 16-27.
- Güzel, Şehmus. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt III. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 857-864.
- Hablemitoğlu, Şengül-Hablemitoğlu, Necip. *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık, 1998.
- Hampson, Norman. *A Social History of the French Revolution*. London: Routledge and Kegan Paul Publishers, 1963.
- Harman, Chris. *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2010.
- Hatipoğlu, Sevgi. "Selimiye'den Geleceğe Notlar", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi*. Ankara, 2011: 103-111
- Hilal-i Ahmer' den Kızılay'a*. Yay. Haz. Seçil K. Akgün-Murat Uluğtekin. Ankara: Kızılay Yayınları, 2002.
- Hobsbawm, Eric J. *Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı)*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Everest Yayınları, 2011.
- Hobsbawm, Eric J. *Sanayi ve İmparatorluk*. Çev. Abdullah Ersoy. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Hobsbawm, Eric J. *Devrim Çağı 1789-1848*. Çev. Bahadır Sina Şener. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Hof, Ulrich Im. *Avrupa'da Aydınlanma*. Çev. Şebnem Sunar. İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995.
- İnalçık, Halil. "Tanzimat Nedir?", *Tarih Araştırmaları DTCF Yayınları*. 1941: 241-255.
- İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, Haz. Zehra Toska, Serpil Çakır vd., Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul: Metis Yayınları, 1992.
- Jenkins, Hester Donaldson. *Kafesin Ardındaki Türk Kadını*. Çev. Ercan Kaçmaz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Jenkins, Hester Donaldson. *Robert Kolejinin Kızları*. Çev. Ayşe Aksu. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kadioğlu, Süheyla. *Batı Ülkelerinde Kadın Hareketleri*. İstanbul: Gri Yayınevi, 2005.
- Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*. Cilt V. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Kadınlar, Resimler, Öyküler: Modernleşme Sürecindeki Türk Resminde Kadın İmgesinin Dönüşümü*. Yay. Haz. Begüm Akkoyunlu. İstanbul: Pera Müzesi Yayını, 2006.
- Kandiyoti, Deniz. *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. Çev. Aksu Bora vd., İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Kaplan, Leyla. *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Kaplan, Leyla. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi", *Osmanlı*. Cilt V. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 466-473.
- Karay, Refik Halit. *Memleket Hikâyeleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Cilt V. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Karakışla, Yavuz Selim. "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*. Der. Donald Quataert-Eric Jan Zürcher. Çev. Cahide Ekiz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998: 27-54.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Karakışla, Yavuz Selim. "Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih Dergisi*. Cilt 15. Sayı: 88 (Nisan 2001): 39-43.
- Keskin, Tülay. "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. XXIV, Sayı: 37 (Yıl 2005): 289-312.
- Kerov, Zubritski-Mitropolski. *İlkel, Kölecilik ve Feodal Toplum*. Çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları, 1979.

- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Kurnaz, Şefika. *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*. Ankara: Ötüken Yayınları, 2011.
- Küçüktürkücü, Gülgün. *Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız*. İzmir: Kültür Kitap Sarayı Yayınları, 2016.
- Labarre, Albert. *Kitabın Tarihi*. Çev. Galip Üstün. İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, t.y.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Lindenmeyr, Adele. "Public Life, Private Virtues: Women in Russian Charity 1762-1914", *Signs*. Vol. 18, No: 3 (Spring 1993): 562-591.
- Linton, Marisa. "Women as Spectators and Participants in the French Revolution", *Groniek: Gronings Historisch Tijdschrift*. (197), (January 2014): 405-417.
- Macdonald, Fiona. *Women in Peace and War (1900-1945)*. Chicago: Peter Bedrick Books, 2001.
- Makal, Ahmet. "Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960", *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği*. Yay. Haz. Ahmet Makal-Gülay Toksöz. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012: 38-116.
- Marlow, Joan. *The Great Women*. New York: A&W Publishers, 1979.
- Masson, Madeleine. *A Pictorial History of Nursing*. Hamlyn Publishing, UK, 1985.
- Mellor, Anne K. "English Women Writers and the French Revolution", *Rebel Daughters: Women and the French Revolution*. Ed. Sara E. Melzer-Leslie W. Rabine. New York: Oxford University Press, 1992: 255-272.
- Meriç, Nevin. "Osmanlı Kadınının Cumhuriyet Kadınına Dönüşümünün Tarihselliğinden Birkaç Kesit", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*. Ed. Yıldız Ramazanoğlu. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000: 53-79.
- "Modern Sosyalizmin Doğuşu", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi 1848-1871*. Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.
- McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. Çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Navailh, François. "Sovyet Modeli", *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 210-234.
- Okuducu, Güldal. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Orga, İrfan. *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*. Çev. Arın Bayraktaroğlu. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1994.
- Os, Nicole A.N.M. Van. "Millî Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*. Cilt XIV. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 133-145.
- Os, Nicole A.N.M. Van. "Osmanlı Kadın Dernekleri Geçmişten Gelen Kaynaklar, Gelecek İçin Kaynaklar", Çev. Kaya Genç. *Toplumsal Tarih Dergisi*. Cilt 17. Sayı: 99 (Mart 2002): 7-14.
- Os, Nicole Van. "Gendering Jihad: Ottoman Muslim Women and War during the Early Twentieth Century", *Jihad and Islam in World War I*. Ed. Erik-Jan Zürcher. Netherlands: Leiden University Press, 2016: 153-178.
- Ömer, Besim. *Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans*. Yay. Haz. İsmail Hacifettahoğlu. Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Kuruluşu, 2009.
- Palmer, Alan. "Mary Jane Seacole", *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: 2004.
- Pankhurst, Emmeline. *My Own Story*. London: Vintage Books, 2015.
- Pasachoff, Naomi. *Marie Curie Radyoaktivitenin Keşfi*. Çev. Zeynep Gürsoy. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2002.
- Perrot, Michelle. "Dışarıya Adım Atmak", *Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*. Cilt IV. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 419-448.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Uğur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Prelinger, Catherine M. "Prelude to Consciousness: Amalie Sieveking and the Female Association for the Care of the Poor and the Sick", *German Women in the Nineteenth Century: A Social History*. Ed. John C. Fout, New York: Holmes&Meier Publishers, 1984: 118-132.
- Qelquejay, Chantal Lemercier. "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Fransa'da Kadın Hakları", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1996: 129-134.

- Quataert, Donald. "Sanayi Yapısının Değişmesi: Fabrikaların Osmanlı Sanayisinde Önemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*. Cilt II, Ed. Halil İncalçık-Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004: 1011-1024.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. Çev. Ayşe Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Roberts, J.M. *Avrupa Tarihi*. Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Roded, Ruth M. "Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması", *Osmanlı*. Cilt V. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 418-427.
- Rosenberg, Carroll Smith. *Religion and the Rise of the American City: The New York City Mission Movement 1812-1870*. London: Ithaca Cornell University Press, 1971.
- Rude, George. *Fransız Devrimi*. Çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Safa, Peyami. *Türk İnkılabına Bakışlar*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Sander, Oral. *İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi, 2012.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Kadınları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.
- Serebryakova, Galina. *Fransız Devriminde Kadınlar*. Çev. Ahmet Açıan, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1998.
- Sevil, Hülya Küçük. *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. 28 (46): 53-69.
- Sönmez, Zümrüt. *Savaşın Kadınları*. İstanbul: Yarımada Yayınları, 2008.
- Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Cilt II. Çev. Mehmet Harmanlı. İstanbul: E Yayınları, 2010.
- Shipton, Elisabeth. *Female Tommies*. UK: The History Press, 2014.
- Smith, Bonnie G. *Changing Lives: Women in European History Since 1700*. Canada: D.C. Heath and Company, 1989.
- Streissguth, Thomas. *Women of the French Revolution*. USA: Lucent Books, 2005.
- Şahin, Feyza Kurnaz. "II. Meşrutiyet Sonrasında Kadın Hazır Giyiminde Şirketleşme Tezahürleri", *Kadın Kaleminden Kadın Algısı I*. Ed. Jale Öztürk-Olcay Özkaya Duman. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018: 207-235.
- Şenel, Alaeddin. *İlkel Topluluktan Uygur Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1982.
- Tağmat, Çağla Derya. *İstanbul'da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2015.
- Tağmat, Çağla Derya. "Kadın Hakları Savunucusu ve Yunan Çocuk Edebiyatının Öncüsü Bir Kadın: İstanbullu Aleksandra Papadopulu", *Kadın Kaleminden Kadın Algısı I*. Ed. Jale Öztürk-Olcay Özkaya Duman. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018: 353-371.
- Tanilli, Server. *Uygurluk Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006.
- Taşkıran, Tezer. *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973.
- Tercüman Kadın Ansiklopedisi*, İstanbul: Tercüman Gazetecilik Matbaacılık A.Ş., 1984.
- Tekeli, Şirin. "Kadın", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 5. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992: 1190-1197.
- Toprak, Zafer. "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992: 228-237.
- Toprak, Zafer. "Arnavutköy Amerikan Kız Koleji", *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*. Sayı: 29, (Yıl 1999): 48-50.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Toprak, Zafer. "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt V. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986: 1340-1344.
- Toprak, Zafer. "Cihan Harbi, Osmanlı Devleti ve Toplumsal Dönüşüm", *Türkiye Günlüğü*. Sayı: 136 (Güz 2018), 7-11.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*. Cilt I. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913) Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu. Cilt III. Kısım I. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

Thebaud, Françoise. “Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi”, *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*. Cilt V. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 31-79.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Ulusan, Şayan. “Şark Meselesi’nden Sevr’e Türkiye” *ÇTTAD*. Cilt VIII. Sayı: 18-19 (Bahar-Güz 2009): 229-256.

Uyaniker, Ferhat. *Milli Mücadele’de Türk Kadını*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009.

Yalman, Ahmed Emin. *Turkey in the World War*. London: Yale University Press, 1930.

Zeinert, Karen. *Those Remarkable Women of the American Revolution*. USA: The Millbrook Press, 1996.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

“1329 ve 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki”, *Ticaret ve Ziraat Nezareti*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1917.

Sürelî Yayınlar

Kızılay Dergisi

Sabah

The Hospital News

Yedigün Dergisi

İnternet Kaynakları

<https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war>, Erişim: 21.04.2019.

<https://www.iwm.org.uk/history/5-inspirational-stories-of-women-in-the-first-world-war> Erişim: 21.04.2019.

<https://what-when-how.com/women-and-war/france-revolution-of-1848/> Erişim: 08/06/2019.

<https://tr.scribd.com/doc/24930481/The-Role-of-Women-in-the-French-Revolution> Erişim Tarihi 09.06.2019.

<http://downloads.bbc.co.uk/england/ww1/bbc-world-war-one-at-home.pdf> Erişim: 26.06.2019.

<https://www.thehistorypress.co.uk/women-s-history/women-and-war/> Erişim: 29.07.2019.

<https://www.britannica.com/biography/Mary-Mills-Patrick>, Erişim: 26.02.2022.